

БІБЛІОТЕКА
ІСТОРИЧНИХ
ПОВІСТЕЙ

М.ЦЕНЕВИЧ ~

ЗЛОЩАСНИЙ
САМОЦВІТ

„БІБЛІОТЕКА ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЕЙ“

М. ЦЕНЕВИЧ

Злощасний самоцвіт

повість з козацьких часів

"HOWERLA"

41 E. 7th St., New York 3, N. Y.

НЬО ЙОРК

1957

З. Д.

2-ге незмінене видання

HOWERLA" 41 E. 7th St. New York 3, N. Y.

Гетьман у гостях.

То було велике свято для всіх Кульчиць. Приїхав до Кульчиць гетьман славного війська запорожського низового Петро Конашевич Сагайдачний. А давно він уже не був у Кульчицях. Ще як молодим кинув наші Кульчиці й пішов на Січ Запорожську слави добувати, то від тоді ще Кульчичане не бачили його. Тільки слава його доходила до нас. Оповідали про його славні походи на Татар і Турків, говорили, що сама столиця турецького султана Стамбул, чи то по нашому Царгород, дріжала перед ним. Наша молодь навіть пісень співала, зложених у честь Сагайдачного. Приносили їх ці, що побували на Січі. Уривок одної з цих пісень, я й доси тямлю. Це пісня про те, як запорожці добували турецький город Варну. Вона довга ця пісня, та я тепер тямлю тільки отсей уривок:

Ой, в неділю пораненько
Зібралися громадоньки
До козацької порадоньки,
Стали раду радувати,
Відкіль Варни добувати,

Ой, чи з поля, ой, чи з моря,
 А чи з річки невелички?
 Ой, в неділю пораненько
 Біжать, пливають часчками,
 Поблискують весельцями,
 Ударили з самопалів,
 В семи пятьдесятъ запалів,
 Ударили ще й з гармати
 Стали Варни добувати,
 Стали Турки утікати,
 Гую річку проклинати:
 »Бодай річка висихала,
 Що нас турків в себе взяла,
 Була Варна з давна славна,
 Ще славніші козаки,
 Що цю Варну дістали
 І в ній турків забрали«.

Далі співалося, як то козак Сагайдачний хитрощами поміг дістатися в мури Варни — та я вже цих слів не тямлю.

Другу невеличку, то вже тямлю цілу. Вона весела, жартоблива:

»Гей на горі там женці жнуть,
 А попід горою, попід зеленою козаки йдуть.
 Попереду Дорошенко
 Веде своє військо, веде запороське хорошенько,
 В середині Шрам хорунжий,
 Під ним кониченько, під ним вороненький грає
[дужий,
 А по заду Сагайдачний,

Що проміняв жінку за тютюн та люльку необачний.
 »Гей вернися Сагайдачний,
 Візьми свою жінку, віддай тютюн люльку, нео-
 [бачний!«

»Мені з жінкою не возиться,
 А тютюн та люлька козаку в дорозі знадобиться.
 Гей, хто в лісі озовися,
 Та викрешем огню, та закурим люльку, не журися.

Гарно було, як часом у неділю або в свято молодь збереться під церквою та заведе цих козацьких пісень. Мені малому тоді нераз жаль було, чому я вже не великий, як вони, чому я вже не парібок, щоб міг разом із ними до співу ставати. А як було вслухаюся в пісні, то самого кортіло стати козаком, буяти на чайках по Чорному Морі, бісурмена, ворога християн бити. І не думав я тоді, що мені доведеться колись, хоч і не козаком плавати по Чорному Морі.

Тож і не диво, що коли я почув, що сам козацький гетьман Конашевич-Сагайдачний приїхав у Кульчиці, то аж перло мене побігти на другий кінець села, де жила семья Конашевичів, чи то як у селі звали їх Конашів.

Та батько не хотіли пустити. Казали:

— Пострівай, підеш зі мною, я маю справу до Петра, то візьму й тебе зі собою.

Бо то треба вам знати, що моя мати була родом із Конашевичів і так ми були своє козацькому гетьманові.

А справу то мали батько таку: мої батько не були підданим хлопом, бо жили на солтисів-

стві. Але і солтисом не були такі, як бувають інші, бо ні людей не судили, ні чиншів і данин королівських не збирали, ані на війну не йшли і не давали хлопця на війну.

Але поле мого батька, півтора лану несповна, то було колись солтисівство давнішими часами, а тепер уже вільництво. Батько взяли це поле в спадку по матері і мали на ньому вільництво, так начеб були шляхтичем, лише до самбірської економії платили чиншу і жирівщини двацять золотих. Колиб безпечно сиділи на цьому вільництві, було би їм добре, бо хліба воно могло дати подостатком. Так щож, коли батькові заперечували право посесії та хотіли їх конче рушити з неї.

Господаркою на ріллі батько не дуже займалися, лише мама, бо батько рідко були дома. Вони були розвізником і що року кілька місяців були в дорозі.

Вже й мої дідо були фірманом сільним, як то у нас називають прасолом, а на Україні чумакком. Тут усюди в Самбірщині і Дрогобиччині жупа на жупі: і в Дрогобичі і в Трускавці, Модричі, Стебнику і в Котові, а звідсіль квотники висилають бочками сіль на кінці світа, аж до Київва, на далеку Україну, ген аж по степи. Бо там хліба подостатком, а соли нітрохи.

Фірманка перейшла так із діда на батька, лише що батько не возили вже соли, а як узяли трохи грошей по дідові, забралися до купецької фірманки. То був добрий заробок, але тяжкий; корисне ремесло, але небезпечне, а часом дуже стратне, коли того нещастя хотіло. Бо їхав ти

наче на війну і хіба то Господь милосердний знав, коли вернеш і чи живий та цілий вернеш, чи з повним чересом, чи босий та голий, на прошенім хлібі; з поломаним бичівном у руці за цілий доробок і радий ти лише, щѳ голову підніс. Усюди дороги небезпечні, всюди багато опришків і гільтаїв, ласих на купецький гріш і багатий товар. Уже як на Волощину чи на Мадярщину ідеш із товаром, а відтам вертаеш, страху і біди найшся часто досита, а щож сказати тоді, коли дорога веде аж у Туреччину, у поганські краї, татарським шляхом?

Тож треба вам знати, що мої батько аж у Туреччину фірманили, себто в саму розбишацьку пашу. Мали батько у львівських вірмен велику ласку і поважання, бо були вірні, тверезі та сміливі. А вірмени ведуть велику торгівлю з турецькими країнами, возять там сила золота і коштовного товару, а відтам у батьківщину вертають іще з більшими скарбами у блаватасах, золотоголовах, заморських жоріннях, а нерідко і в жемчугах, коралях і каменях дорогих. Двічі були аж у самім Стамбулі, столиці Турків, де сам їх цісар або султан сидить. Оба рази щасливо і з великим зарібком вернули, але зарікалися вже втретє їхати. А таки поїхали, бо мусіли, а то через це солтисівство, з якого лихі люди хотіли прогнати батька.

Батько були законним посесором того вільництва, бо було дідичне, але що не по мужеській лінії перейшло на батька, лише по жіночій, то підстароста Бжезіньський хотів його видерти

батькові, коли не відкупиться. На замку не турбували батька за це ніколи, коби лише чини заплатив у самбірській економії. Сам воєвода Мніших іще небіщикові дідові говорив, що може бути зовсім безпечним за своєю землею. По 1611-ому році настав староста Данилович, а якось чотири роки знову Самійло Конецьпольський. З того часу Бжезінський щораз то гостріше наставляв, батька мого мучив, румацією погрожував, так що батько мусіли проситися й оплачуватися, а ждали лише божої й людської помочі.

Ось того то батько хотіли йти до гетьмана Сагайдачного, помочі в нього просити.

І прийшов нарешті той день, що його я так нетерпляче вижидав. Була неділя. Батько зодягнулися в нову сукману й мене мати зодягли в чистенький одяг і ми оба з батьком пішли до церкви.

Церква була повніська народу.

Я став розглядатися по церкві, чи де не побачу гетьмана. Аж на крилосі біля нашого дяка замітив я сивобородого старця з' великою бородою в дорогому козацькому жупані й із шаблею при боці.

Він сидів на лавці. Аж як прийшло читання апостола підвівся й узяв у руки книгу та почав читати апостола. Я відразу здогадався, що це сам козацький гетьман.

Наш дяк Онуфрій Чечка був славний на всю околицю — такий гарний мав голос таї так знався на дяківстві. Але як гетьман Сагайдачний по-

чав читати апостола, то геть загнав у кут нашого респного. Хоч старий уже був, а такий дзвінкий мав голос, а так гарно читав. Як наша церква церквою, а старенька вже вона, то ще мабуть ніхто в ній так гарно не читав апостола.

По богослуженні, як люде висипалися з церкви, то більш ніпроцо не говорили, тільки про гетьмана Конашевича-Сагайдачного.

— Ну, геть загнав гетьман у кут нашого респного — говорив один — цей видно до всего мистець і до шаблі й до крилоса.

— Гетьман він славний, гордість нашого села тай усї Самбірщини — говорив другий.

— А бачите, хоч славний він та не гордий, не соромиться свого роду тай побожний. Бо то інший, якби вийшов так високо, то вже не приступай до нього, а цей у церкві й між народом станув собі ще й апостола читає.

А якась жінка говорила:

— Тай горді тепер Конаші, що такого родича мають тай не погордив ними, загостив.

— Бо й мають бути на що горді — говорив солтис — він кажуть із самим королем розмовляє, король радиться в нього, а королевича Володислава в походах віддає під його опіку. Оповідав мені син панотця, що то ві Львові на священника вчиться, що як Сагайдачний був у Варшаві в короля, то король йому мовив: »Ото я на твою опіку посилаю сина могого«. А коли король виїзджав зі Львова з арцибіскупської камениці, Сагайдачний стояв у воріт і поклонився йому, король поклав йому руку на голову й мовив так:

»Взявши на поміч Господа Бога, ото я з вами сміло йду проти наших неприятелів«. Казав панотців Софрон, що бачив це все на власні очі й на власні вуха чув, бо близенько стояв.

Ось таке говорили люде з церкви йдучи.

А ми, себто я й батько, пішли до хати Федора Конаша, де заїхав був гетьман. Як ми надійшли, гетьман стояв уже перед хатою та розмовляв із Федором.

Батько покловився йому, а він відклонився тай каже:

— Здорові були Максиме! Давно ми не бачилися -- додав.

— Ой, давно, паноньку! — каже батько.

— Молоді ми ще тоді були — каже гетьман — Та не панькайте мені, Максиме. Миж собі свої тай не пан я, а козак. У козаків усі рівні собі.

— Не звичайний ви козак кажуть мої тато — а славний козацький гетьман.

— Не славніший я від усього січового козацтва. У нас на Січі так: сьогодні простий козак, а завтра кошовий отаман, сьогодні кошовий, а завтра простий козак. Усе по волі братства козацького.

А на це мої батько:

— О, таке то не гаразд!

Розсміявся гетьман тай каже:

— Чому не добре, Максиме?

А батько в відповідь:

— Я так своїм простим розумом міркую; що воно не добре. От у мене є господарство, поле! Я господар, як і мій батько був і дбаю про поле,

як умію та можу. А як би так на мос поле приходив що року інший господар, то як би воно те поле виглядало. Я сам, коли знавби, що по мені прийде на господарку якийсь ледащо, не мав би охоти до праці...

Гетьман задумався:

— Гм! Воно може й ваша правда! Та дарма, такий старий звичай у нас на Січі й не зलोмиш. Та от оповідайте, Максиме, що коло вас чувати, як вам живеться, як поводитьься.

А Федір Конаш каже:

— Ходімте в хату, та там поговоримо.

Пішли ми в хату, всі три посідали на лавках за столом, а я стояв коло батька:

— А це ваш синок — питає гетьман у батька.

— Мій — одинак — кажуть батько.

Гетьман погладив мене по голові тай питає:

— А як тебе зовуть, козаче?

— Івась Білик — кажу.

— Як виростеш, Івасю, — каже гетьман до мене — то візьму тебе на Січ, будеш козаком.

— Добре — відповів я — піду! Я дуже хочу бути козаком.

Гетьман погладив мене знов по голові, добув із мошонки червінця тай дав мені:

— На, Івасю, маеш на памятку від мене.

— Подякуй, Івасю, пану гетьманови за такий дарунок.

Я поцілував гетьмана в руку.

Жінка Федора внесла пироги й запіканку.

У розмові батько оповів гетьманови про свій клопіт та журбу.

Гетьман записав собі все й обіцяв, що як буде в короля то в королівській канцелярії подбас про батькову справу.

— Сподіюся — говорив гетьман — що не довго прийдеться вам ждати на королівську конфірмацію на ваше вільництво. Я й королевича попрошу, щоб подбав про корисну полагоду. А треба вам знати, що король віддав королевича під мою опіку на весь час походу проти бісурмен. Будьте доброї думки, Максиме!

Батько веселі та вдоволені вернули до дому. Я дав батькові червінця до переховку

Гетьман поїхав на війну. Батько дальше були певні, що гетьман поладнає справу в батькову користь.

Але цим добрим думкам скоро мав прийти сумний кінець. Минав місяць за місяцем, а ця королівська конфірмація на батькове вільництво, що мала прийти на замок, як не надходила так не надходила. Підстароста став чимраз більше настоювати на батька, а мав за спільника якогось мадяра, гайдука і великого колись любимця воєводи Мнішеха. Той мадяр, Гергеї, дістався на двір іще хлопцем а тепер у Кульчицях при підстарості сидів ніби на ласкавім хлібі і він то ніби мав дане собі від старого пана це наше солтисівство. Тому оба допікали батькові, турбували його погрозами: або по доброму виносися, або витрясею тебе з того вільництва, бо ми вже виграли справу на замку. Була то нечесна брехня, бо декрету не мали, а навіть самі побоювалися, що гаки може прийти ця королівська конфірмація

Бо довідалися вже якось про гетьманську обіцянку, хоч батько нікому не оповідали про це. Тож справи стояли так, що обі сторони боялися: батько, а нуж скривдять його? Підстароста і Гергей, а нуж конфірмація буде? Коли один і другий боїться, легко годитися.

— Заплатиш нам двіста золотих, а вже обіцяємо лишити тебе в спокою для любови ближнього — говорив Бжезіньський.

— Немає у вас любови ближнього ні Бога — говорили батько — коли ви так соромно напосілися знищити мене. За гріхи мої дам сто золотих, але вже раз дайте мені спокій і на віки поквітуйте тай хай вас Бог судить за мене бідного!

— Давайжеж зараз хочби і сто; з милосердя лише робимо це.

Батько не мав стільки грошей, тому після довгих розмов так стануло, що батько на цих сто золотих записалися до св. Михайла а за проволоку мусіли дати лихви цього дуката, що його я дістав від гетьмана Сагайдачного.

Мав мій батько тої зими слабій заробіток, а якось під весну року божого 1622. виїхав до Львова із сіллю, хоч уже нерадо возив сіль, ба вже був зовсім закинув прасільство, як то називали, але мусів їхати раз для зарібку, бож узяв був собі на голову такий тяжкий довг до св. Михайла а також, щоби побачитися з вірменськими купцями, чи його де з товарами у кориснішу яку дорогу не пішлють. Як вернув, каже до мамі якось несміло, наче боїться зажурити її.

— Не буде того року великих фрахтів ні на Мадярщину ні на Волощину, а що має йти в цю сторону, то вже згодилися інші фірми. Для мене нічого не лишилося тай мусів би я хіба самбірським жидам возити віск і шкіру на сплав до Сяну. Але Жеребко виправляє за п'ять неділь валку зі Львова.

— У Туреччину! Ах, я нещаслива! — сказала мама і не дала батькові докінчити.

— А самособою, що у Туреччину — каже батько — бо Жеребко лише з турецькими купцями має свою торгівлю. Та не в глибину Туреччини, бо не до самого Царгорода, лише до Адріанополя й до Варни, над море. Там мають причалити кораблі з крамом Жеребка. Тому я згодився зі Жеребком, гадаю, що з Божою помічу, там і назад зароблю по сто талярів.

Богато було плачу і голосіння вдома з приводу тої батьківської виправи в дикі і небезпечні краї, аж над Чорне Море.

Плакала мати, що батько пускається Бог зна на які пригоди, плакав і я, але не тому, що їде, лише тому, що мене зі собою не хотів узяти. І так у великім жалю час минав. Тимчасом батько мовчки готовився до подорожі, а я тоді хлопця уже доволі великий, помагав як умів.

Батько даз панотцеві на Службу Божу; вислухали ми її дуже набожно. Батько висповідався і запричащався, попрощався з вуйком дяком і зі знакомими у селі.

На другий день рано, ще сонця не було на небі, а вже віз стояв запряжений, коні форкали,

наче на добру ворожбу та гребли землю копи-
тами, так їм прибуло охоти і горяча після дво-
тижневого оброку. Батько перехрестив знаком
святого хреста маму і мене, а мати його, обняв
і поцілував нас обоїх, зробив бичівном знак хре-
ста святого перед кіньми, сів спереду, луснув
з батога... Вйю! Гей! Затарахкотів віз по сухій до-
розі, а мені й мамі здалося, що то його ковані
колеса по серці нам переїхали.

Запорожець.

Небаром після відїзду батька сталося у нас
велике замішання, наче страшний грюхит, лише, що
дуже невеселий. Вертали війська з турецької вій-
ни, а вертали бідні, вихуділі, обдерті і голодні,
а в тій біді непамятні людської біди. Насампє-
ред стала пересуватися шляхта, що вертала до
дому зі загального ополчення. Їй спішно було
до власного комина, а певно мало там хто з них
бачив живого Турка, бо то все зараз після хотин-
ської потреби ще зпід Львова вернуло не по-
нюхавши пороху. Але за шляхтою щойно поси-
пався справжній вояк найріжніщої зброї, ще на-
че мокрий від поганської крові, а й своєї власної,
курявою битви вкритий, чорний від вітрів і сон-
ця — часто хорий, часто ранений і окалічений а все
голодний, обдертий і майже дикий. Надивився ти
тоді, брате, що то війна вміє.

Всі ці вояки то переходили далі, то задержу-

валися. Та найчастіше бувало так, що ледви одні осядуться, а вже другі зганяють їх силоміць, так що без брязкіту шабель і без стрілянини часто не обійшлося. А з гнетом і зі сльозами вбогого люду, бо в Польщі воєк довго був неплатний. Жив із того, що йому дали, а радше з того, що сам узяв собі. Були між ними грабіжники, що не знав ти чи то свій чи неприятель. Із татарном стояли на рівні. Де був який когут, то зіли його; телят різали, полотно бабам видирали, зеренце жита і стебелина соломи не лишилися по них у столі. Таке то було подьське військо. Так і в нас у Кульчицях діялося. А ця одна лише була розрада для мене, що зараз першого дня жовніри страшно збили підстаросту і гайдука Гергея, за це, що їх до двора не хотіли пустити, а казали їм поприставати на нас убогих селянах. Бог змилюсердився, бо пішли нарешті або радше прогнано їх із цілої околиці. Колиж прийшли гузари, підстароста з гайдуком Гергеєм списували для них квартири. А що наша хата була найгарніша в селі і була при ній велика стайня, то нас найперших і записали. У дворі, в яким лише підстароста Бжезіньський сидів, станув гусарський підхорунжий з кількома товаришами, а на нашу хату пришло три коні з одним чурою.

Памятно, було то вже підвечір, ворота нашого подзіря були примкнені. Я сидів у хаті, коли чую хтось голосно кричить:

Гей! Гей!

Виходжу і дивлюся: перед ворітьми стоять три

коні: два з них накриті пілі червоним сукном, а третій, багато менший, худий і на око дуже непоказний, а на ньому сидить юнак, у каптані з телячої шкіри, на якому шерсть була полишена, у баранячій шапці, високій і гострокінчастій, пригнутій на лівий бік. З довгою списою, при шаблі, а на плечах і при боці висять йому три ніби сакви, одна дуже довга, друга коротша, третя ніби кругла, а всі три дуже кудлаті, бо шиті з козячого кожуха.

— Гей! Гей — кричить до мене — а відчиниш ти ворота, котюго!

Йду відчиняти, а тимчасом вийшла і мама, вже дуже лиха, червона і нахмурена. із затисненими устами, бо вже їй ті жовнірські кватири були доїхали до живого і так нас знищили, що і хліба сухого нераз не було, що памятаю, мама звичайно говорила:

— Прийшов один, узяв сукману, прийшов другий, взяв сорочку, прийде третій, то хіба шкіру зідре з нас.

Але цей новий гість у телячим каптані якось так не виглядав, начеб нас із шкіри мав лупити. Хоч мене перед хвилию назвав котюгою, тепер кивнув мені головою й осміхнувся весело, зіскочив з коня, зняв шапку, вклонився гарно мамі, поцілував її в руку і сказав:

— Слава Богу! Дай Боже здоровля, пані матко!

Коли так зняв шапку і чемно нас поздоровив, ми обое лише губи розняли зі здивування, бо той чоловік мав цілу голову обголену, а на чубку ли-

шився йому лише довгий жмут волосся, ніби коса заплетений, а той собі завинув аж поза вухо.

— А тебе як кличуть? — питається мене цей козак.

— Івась — кажу і питаюся: — А вас як?

— Я називаюся Семен Тимченко, зпід Черкас, осауленко.

Завів коні у стайню, а вже були йому зі двору обрік приставили, уставив у перегородах, привязав, насипав їсти, наложив сіна, а передше ще зложив у куті довгу спису і ці косматі бесаги. Потім із одної бесаги добув лук, із другої сагайдак зі стрілами, а з третьої козацьку қобзу з дереневого дерева і все це біля сідла і двох пистолів, що їх мав під кульбакою, та порозвішував у порядку на кілках.

Я весь той час водив за ним очима з великої цікавості, а як вийшов із стайні, побіг і я, ждав, чи скоро, так як інші вояки, візьме клясти і кричати до матери: »Давай, бабо, їсти!« Мати була саме на подвірі зі сокирою у руці і забиралася рубати дрова, бо наймита ми вже тоді не мали, а тут козак прискочив до неї, відібрав їй сокиру тай каже:

— Лишіть! Я це краще вмію!

Нарубав дров, заніс у хату, взяв дві порожні коновки і не питав навіть, де у селі криниця, бо її по дорозі бачив, та наносив води. Колиж бачив, що мати розпалює, підсунувся і сам так скоро рознітив огонь, що ми з матір'ю дивилися на це й дивувалися. Побачив чистий горнець, що його мати приготувала була, налив у нього

воду, приставив до огню, а як зробив це все, сів на лавці, моргас до нас весело і каже:

— Огонь є, вода є, йно варити, коби було що!

Так той Семен чемно приговорився до вечереї, що мати рада була йому за цю його добрість, тож мав і пшоняну кашу з молоком і трохи шпирки до хліба найшлося — а їв наче вовк, такий був голодний.

Узяв нас відразу за серце цей козак і з кожним днем миліший був мамі. А я то його так полюбив, начеб то був мій рідний. Не був нам тяжкий, радше немало помічний. Матері коли лише міг, то помагав: дрова рубав, воду носив, хату замітав, на поле ходив, січку різав, на жорнах муку молот, що візьме, то йому під рукою горить, такий жвавий робітник, а веселий, а співає, аж у хаті любо.

Бувало візьме вечером цю кобзу свою і стане співати, перервами на струнах перебірас, що й вони аж співають, наче живі і здається тобі раз, що плачуть жалісно, так що і тобі хочеться плакати; то знову бють наче в радісні дзвони, або наче весела скрипка до танцю кличуть, що йно підскоч із місця; то знову шумлять тихо наче вітер у бурянах і гинуть десь далеко, далеко, начеб то аж за горами, за борами було, що вже не до вуха промовляють, але до самої людської душі, і так тобі здається, начеб щось дуже доброго й любого від тебе втікало, втікало, а вкінці зовсім утекло і вернути не обіцяло... Моїй неньці все тоді на плач збиралося тай все їй стояв перед

очима батько, бідний, самотній, мандрівний, в далеких поганських країнах.

— Милій Боже — каже раз мати — що там тепер мій поробляє!

— Ваш? — питається Семен і каже далі: — Ось я дурень, го я думав, що ви вдова. А деж ваш?

— Поїхав із фірманкою, з вірменським крамом ...вже тому кілька неділь буде.

— А куди поїхав? — питається козак.

— Далеко, дуже далеко, аж над Чорне Море. Козак сплеснув у долоні тай каже:

— Чорне Море! Знаю, знаю! Бував я на Чорнім Морі, ой бував! Так рік іще бував! Гей, гей, то наче моя батьківщина.

Колиж говорив це, то наче і радість і жаль якийсь рівочасно збирав його, а очі йому жевріли як два вуглики.

— Над Чорне Море поїхав. От і дивіть, а нічого не кажете! Але де, на який бік? Бачите: Чорне Море велике, велике, як світ! А по берегах міста і села і замки, а від одних до других далеко, далеко, знову світ! Білгород, Кілія, Сулима, Тарабозан, Синопа, Варна...

— Варна, Варна! — викликнула ненька — до Варни з купцями поїхав.

— От що, так і кажіть, до Варни! Знаю, знаю! То не там від Запорожа, де наш Дніпро, а ні там від Волощини, де ваш Дністер до моря впадає, то вдолі, вдолі...

— Як то Дністер? — Кажу я дуже здивовано,

бо Дністер плив під нашим селом — то Дністер плине аж до Чорного Моря?

— Чому не має плисти?... Плине аж до самого моря, а колиб ти хлопче, вийшов тут із Кульчиць, а йшов понад беріг, а йшов і йшов і йшов... то ти до лиману, а з лиману до Чорного Моря зайшовби, ось що!

Задумався я дуже, а тимчасом мати каже:

— А ви там були, Семене?

— Чому я не мав би бути? Був я там, був я і далі. Де то Семен не бував із батьком осулом і молодцями!

— Так пішки, дністровим берегом? — питаю я тепер.

— Бач його! Пішки, берегом! Ще ти дурний хлопчина! На чайках ми там були...

І став дуже сміятися з мене, а я вже встидався питати, що це таке чайки, бо я знав лише чайки птахів і чув, що осіню вибираються за море, але мама питається:

— А щож це таке чайки?

І ми довідалися від Семена, що то такі великі човна жолоблені з липових колод, шкірою в середині вибивані, а довкола трощею, себто очеретом виплітані. На таких чайках і ріками і морем скоро пливе, хто знає добре веслувати.

— А що ви там робили, Семене, на Чорнім Морі й у Варні? — питається ненька.

— Що ми там робили? Гуляли! В гостях ми там були, гей у гостині! Лише що нам там не були раді, ой не були, певно не були!

І тут перервав і не хотів далі розказувати,

лише такий якийсь зробився, начеб його хто відминив. Щось йому такого з очей блиснуло, чого ми передше ніколи не бачили в ньому, так начеб у цьому козакові ще друга якась людина сиділа, але лиха й строга, а щойно тепер із печері виглянула на нас. Але це було лише хвилиночку, бо зараз потім знову був веселий.

Мали ми багато потіхи з того козака, і я і мати і сусіди, а я то вже певно найбільше. Навчив мене грати на своїй кобзі, навчив із лука стріляти, а був такий зручний у стрілянні цьому і таку мав дивну певність в оці, що було птаха на лету стрілою прошиє; показав, як маю собі стругати вершки на стріли, як на них набивати гострі кінці, як робити самотраски, сильця і сітки на птаство і звірину, як виплітати ятірки на риби. як у чистім полі або в лісі визнаватися, де сонічко встає, а де ховається і де на небі південь а де північ, а то навіть у ночі зі зір; як прикладати вухо до землі і наслухувати і пізнати, чи хто їде здалека, і чи то вози, чи кінні люде, та чи їх мало чи більше — так научив ріжних цікавих річей, яких у нас на селі ніхто або зовсім не знав або недобре знав. Із конем своїм худим і на око дуже марним то був наче з приятелем або рідним братом, говорив до нього наче до людини та казав, що кінь його розуміє, а він коня.

Позволяв мені також всідати на свого коня, а коли тамті два коні вів на прохід, позволяв мені їхати на своїм, а сам їхав на гусарським.

Одного ранку виїхали ми так із кіньми і взялися дорогою до Самбора. Зробили ми може якої

чверть милі, як здибали віз невеличкий, але добре навантажений, так начеб якийсь крам віз, із двома сильними кіньми у мадярськiм запрязi і з візником, зодягненим не по нашому, бо у нас таких свит і таких шапок високих, гострокінчастих, а дуже і подібних до тих, яку козак Семен мав на голові, ніде довкола не посила. Як його Семен побачив, то аж майже підскочив на коні і зараз до нього:

— Слава Богу! А ви від Таращі?

— А від Таращі. Від Лебединої Греблі.

— А відкіля їдете?

— Аж із семигородської країни.

— А куди Бог провадить?

— До Львова, а відтам, помагай Біг, додому, на Україну.

— А віз і коні ваші?

— Коби то мої! Я бідний чумак. Не мої, жидівські.

— А що то за жид?

— Хотинський, турецький жид, Рудий Хаскель.

— Рудий Хаскель! — крикнув Семен і так кинув собою на коні, начеб хто його стрілою прошив. — А де він?

— Лишився позаду — каже візник — їде конем, на сивому коні, от і копита чути.

Дивлюся я в той бік і бачу: їде на сивому коні хлоп дужий, у чорному жупані, перепоясаний широким ремінем із сирої шкіри, лице темне, наче у цигана, з великою чорною бородою і з малими бистрими очима, що світяться наче у kota.

Як лише його козак Семен побачив, почервонів увесь наче польний мак, жили набігли йому кровю на чолі, а очі запалали таким гнівом, що аж мені самому стався страшний.

— Бог мені дав його! Бог дав мені його! — каже голосно і валить із конем просто на цього жида.

Жид глядів більше на наших коней ніж на нас, щойно як Семен так крикнув і до нього підїхав, що своїм коліном торкнувся майже його коліна, підвів очі на козака.

— Рудий Хаскель! Рудий Хаскель! — крикнув Семен. — Собачий сину! Знаєш ти мене? Знаєш Тимченка?

Жид затрусився, поблід і в наглім жаху подав назад коня, але в цюж саму мить козак хап його за горло і так сильно стиснув, що малі очі жида кровю набігли і видізли на верх наче галки. Жид аж захропів, але в цюж мить, як мав плетений канчук у руці, так ним із усієї сили вдарив коня, що на ньому сидів Семен. Свиснула жидівська нагайка у воздуху наче гадина і наче гадина звинулася на коні. Кінь запищав із болю і страху і наче бішений кинувся великим скоком на бік. Семен упав на землю. Жид затяв нагайкою свого коня і пустився втікати. Наче вихор розмітав за собою куряву і пропав із очей наче в темній хмарі.

Семен зірвався на ноги, струтив мене зі свого козацького коня ніби клюску на землю, зіпнявся на кульбаку, не сказав до мене ні слова тай пустився стрілою за жидом.

Стільки я його бачив і чув, що свист пущений з луку... Піднявся вгору високо другий туман куряви та закрив Семена й коня. Лишився я сам посеред дороги, а гусарські коні тимчасом пігнали на поля. Я не знав, що робити, чи ловити коні, чи чекати на Семена — стояв я здурнілий від страху і цікавості, з очима вліпленими в хмари куряви, що неслися щораз далі, щораз далі, аж опали під горами.

Запорожська тайна.

Минув день, а Семен не вертав. Коні зловлені в полі, щойно під вечір привели в село. Та вже їх не поставили в нашій стайні, лише у дворі у підстарости. Прийшов гайдук Гергей у нашу хату тай казав мені зі собою йти до двору. Йшов я з великим страхом, начеб я був співвинуватий у цьому, що сталося з цим жидом і Семеном. Питали мене строго, а навіть нагаями погрожували, щоби я все сказав, що тільки знаю, аби нічого не затаїв. І я все сказав, хоч того небогато було і ніхто з цього не міг бути мудрий. Того дня не спав я цілісеньку ніч. Мати також. Усе нам здавалося, що козак верне, а як лише що ворухнулося на подвір'ї, вітер чимсь потрутив, собака десь у селі забрехала, я вибігав із хати, чи то не Семен вертає.

— Хай би вже і не вернув і хайби ми вже ніколи його не побачили — каже мені мати на

другий день рано — коби лише не зловили його. Бо хто зна, як то було і що сталося? Може що страшне, може який розбій, убивство того рудого жида...

Поцілила мати в саму правду, бо під вечір вуйко дяк, що Семена у нас пізнав і дуже любив, прибіг до нас задиханий тай каже:

— Іхали нині солярі з Дрогобича; говорили, що там недалеко Боронигі найшли люди на полі якогось турецького жида, шаблею страшно порубаючого, що вже знаку життя не давав. Зложили його у жида квотника, що живе недалеко, а цирульник, що його прикликали, ще в ньому життя домацався, але каже, що смерть йому певна від розлупаного черепа.

— Від Семенової шаблі! — скрикнув я майже з радістю, бо хоч я з тої цілої пригоди нічого не розумів, то таки на сліпо держав із козаком проти жида.

— Певно, що не інакше — каже на те вуйко — але хто там знає, чи і Семенові не дісталося, бо жид цей мав у руці вистрілений пистоль.

— Може і Семен убитий! — каже мама. — Може пострілений поволікся де в ліс або в поле і там сконав. Нещасний сирота!

— То його кінь лишився би — кажу я на те — а як коня нема, то Семен певно здоровий вийшов. Знаю я того коня добре; не відступив би він свого пана ні на крок; так би при ньому вартував наче собака і скорше здох би, ніж утік би від нього.

Так ми й усі в селі говорили і заходили в голову, що то за справа була між Семеном і тим подорожнім турецьким жидом. Тимчасом знову день цілий минув без слуху і вісти, і все, як нам було тайною, так і лишилося. Тої ночі я знову не міг заснути, все думав про жида і Семена, а оба мені стояли так на очах, начеб я обох живих мав перед собою. Лежу так у малій хаті з отвореними очима — мама спала в світлиці — і в голові клубиться мені від самих дивних річей, наче в якій страшній казці. Дивлюся в мале віконечко, проти моєї постелі, а ніч була доволі ясна, хоч місяць не доходив іще повні — коли нараз бачу, що якась тінь підсувається і чую наче легкий стукіт. Не вірю спочатку ні очам ні вухам, думаю, що то лише привид, але ось знову і тінь бачу виразнішу і стукання чую голосніше. Зриваюся з постелі, тай в цій хвилі приходить мені на думку, що то хіба Семен мусить бути.

Обережно, тихесенько, щоби матери не збудити, викрадаюся до сіней, відсуваю засуву і з порогу визираю на подвіря. Дивлюся я а тут під вікном стоїть Семен. Побачив мене зараз, приступив до мене тай каже пошепки:

— То я, Івасю, я, Семен. Де мої пістолі?

— Я сховав їх у хаті — кажу.

А треба знати, що на другий день, після того як пропав Семен я і мати забрали з порожньої стайні всі його річи: лук, сагайдак, пістолі, кобзу до комори.

— Лук і кобза хай будуть твої, на памятку

по Семені, але пістолі мені винеси тай сам збирайся, бо мені треба тебе.

Впав'я у хагу, зодягнувся скорб, потихо з комори забрав пістолі тай викрався на двір, наче злодій, щоби мати не чула., Козак узяв пістолі, схопив мене сильно за рамя і лише одно слово сказав:

— Ходім!

Наша загорода стояла досить далеко поза селом, майже на безлюді, тож не було великого страху, щоби нас хто бачив, хоч, як я сказав, була ясна ніч. Одначе Семен розглянувся добре довкола, якийсь час наслухував, а потім пішов зі мною дуже скоро. Перебігли ми поле і запали в ліс.

На скраї ліса Семен задержався тай каже:

— Отвори ти добре очи як рись, гляди гостро тай міркуй собі, а запам'ятай дорогу, щоби ти тут добре визнався та щоби ти там міг трапити без мене чи днем чи нічю, куди я тебе тепер заведу. Так уважай і памятай, як колиб тобі ходило про смерть або життя.

Вступили ми в ліс і йшли довго, дуже довго, що мені то кілька годин здавалося, а Семен по дорозі все вчив мене, як пізнавати дорогу, показував мені знаки, по яких я маю братися то просто, то вліво, то в право; туди підеш, так скрутиш, відси просто, наче з лука стрілив, на північ візьмешся. Казав мені лізти на дуже високу сосну і сам виліз, а відтам на зорі казав уважати, котрі з них мені добре дорогу покажуть, колиб цього було треба.

Вкінці прийшли ми на більшу поляну, укриту в чорній гущавині, з одного боку від ліса пере-краяну глибоким ярмом. Від тої поляни на північ ліс виразно наче вгору скочив, бо так нараз і стрім-ко лісовий ґрунт піднімався, що ми нараз стану-ли перед стіною і колиб ми були хотіли діста-тися далі не збочуючи з дороги, то хіба лізти по драбині треба булоб. Тут Семен станув і пита-ється:

— Ти запам'ятав собі добре дорогу?

— Запам'ятав.

— Трапиш додому?

— Траплю.

— А з дому?

— І з дому.

— Скільки тобі літ? — питає далі.

— Шіснацятий.

— Шіснацятий рік — каже на це Семен — то в твоїх літах уже був молодіць із мене! Брав мене батько на війну і на уходи, до чайки, на Чорне Море! Чи одного я татарина стрілою з коня зсадив, як мені було шіснацять літ! Знаю, що ти цікавий і недурний. Тай щира душа з тебе і вірна. Знаю, знаю. Зради ще не знаєш, певно не знаєш, але чи не пізнаєш? Хто то знає, Бог знає... За нами козаками ходить зрада, як тінь за людиною; більше молодців гине від зради ніж від ляцького самопалу, ніж від татарської стрі-ли, ніж від яничарської шаблі! А присягнеш, що додержиш мені слова?

— Присягну! — кажу сміло.

Семен виняв ізза пазухи деревляний хрестик,

київський різаний, поцілував його, казав мені поцілувати тай так відізвався:

— На цей хрест, на святого Спаса, на Богородицю, на святого Миколу та на всіх святих і блаженних Печерської Лаври присягни, що це, що тут довідаєшся, заховаєш у тайні, що ніхто не почує від тебе того, що ти від мене почуєш, що нікому цього не покажеш, що я тобі покажу, та що все так зробиш, як я тебе навчу! Присягаєш?

— Присягаю.

— Той турецький жид, Рудий Хаскель, що ми його стрінули, то був такий проклятий собака і зрадник, що кров козацьку пив. Бог мені його в руки дав; згинула гадюка від козацької шаблі.

— Що він вам зробив, Семене? — спитав я.

— Що зробив? — сказав Семен. — Батька мого зрадив і продав, Туркам поганцям його продав, як худобину продав, наче собаку на ланцюг видав його.

— А хто був ваш батько? Чи також козак? — питаю знову.

— Якжеж не козак? — каже Семен. — Певно, що козак, ми всі з козаків і козаки. Кождий козак! Але який був козак! Такого другого нема на Січі, на цілій Україні нема, ні на Запорозжі! Він іще гетьмана Косинського бачив, із Бородавкою воював, із Лободою на Турків ходив, із Наливайком і зі Сагайдачним! Він був правою рукою Конашевича Сагайдачного, оком у голові був у нього. Чорне Море його знає і сам султан знає

про нього і турецькі баші тряслися перед ним зі страху! Він Синопу здобував і Архіюку з димом пустив і Очаків; із Конашевичем Варну спалив — недавно, ледви два роки тому! На Турків ходив.

— А чому ви, Семене, не рятуете батька? — питаю козака.

— А що я тут був би робив у вас, колиб я не хотів рятувати батька! Навіщож мені було вибиратися тут, аж під Самбір? Я козак вільний, непослушний, ніколи я панам не служив, а так лише взяв службу у Конецьпольського, бо я думав, що він мені батька викупить із поганських рук, бо його також знає і знає про нього, від свого свояка знає і від інших. Та надія на нього завела! Але Бог дав мені у руки Рудого Хаскеля то вже тепер нікого не потребую. Знаю я вже, що робити, і як батька рятувати!

— А чи ви певні, що ваш батько жие ще між Турками? — питаюся Семена. — Може вже вбитий?

— Вбитий? — каже на це Семен. — Турки напевно не вбили його! Вони раді, що його живого мають, коби найдовше. Вони його собі на вагу золота кладуть. Треба тобі знати, що мій батько то славний пушкар, голосний по світі, гень по всій Україні. Другого такого не найти, хіба в німецьких країнах.

Я хотів питатися Семена, що це таке пушкар, бо я тоді цього не знав. Та він наче вгадав, що я цього не розумію і каже далі:

— Або ти знаєш, що то пушкар? Певно не знаєш! От що шіснацятий рік хліб їсть, а дурний,

про пушкаря не чував! Але про гармати ти чув. Пушка і гармата, то одно. Мій батько знає коло гармат ходити, як ніхто інший... Як наставить, вимірить, вицілить, запалить, то куля навіть на цаль не хибить. Як хоче кому урвати голову, то відірве, як ніщо. Я так із лука не вмію вистріляти, як батько з пушки! Його кулі слухають; кожда летить там, куди пішла її, як козак із листом. Але це ще не все, хоч то дуже багато. Батько сам уміє пушки робити. Він уміє виляти із криці таку страшну гармату, що хлоп у неї влізе, а як з неї вистрілять, то земля трясеться, а куля з неї вежі і мури валить, у купу каміння обертає. Він і дзвони вміє виливати, ще й які! як задзвонять, то наче зі щирого срібла; як роздзвоняться, то аж серце радіє; голос по полях і степах милями пливе, до неба бе... бам! бам! ціле повітря грає і співає! Може колись почувеш такий дзвін, що його батько виляв, або побачиш таку пушку його роботи. Чому ні. У Наливайка була одна, забрали її Ляхи до Кракова. То якжеж такого майстра Турки вбивали би? Він жие, але де? Бог знає. Може в Хотині, може в Бендерах, може в самім Стамбулі коло душок мусить робити, на пожиток поганців, а на згубу козацьку. Але я його знайду, конче знайду, як Бог на небі! Тепер уже знаю, як, і маю, чого мені треба.

— А то ви певно обдерли Хаскеля, Семене — сказав я — і маєте гепер багато золота на викуп...

— Обдер, не обдер — каже козак — мав

песький син на собі гаманець певно повнісенський дукатів — але я не взяв ані одного. Я шукав чого іншого. І так Бог дав, що я найшов. І тому не дбав уже про його гроші.

— А що то було? — питаю.

— Дивіться, відкіля ти такий взявся цікавий! То було щось, що більше варта ніж золото, яке міг би двигнути на собі Рудий Хаскель, хоч ти бачив, який він хлоп. То було це, що погубило мого батька!

— А ви казали, Семене, що батька не що інше погубило, лише жидівська зрада.

— Але зрада з цього пішла, що батько мав це, на що жид був ласий наче вовк на барана, а чого купити не міг, бо батько знав, що воно варта. Бо бачиш, хлопче, у нас так буває: йде козак на виправу, уходи, чайками пливе на ту-рецькі береги, здобуває великі скарби. Але як із уходів вертається і хоче продати, то зараз староста або його служба відберуть. А прецінь козак це шаблею здобув і на кім? На песькім сині, на поганцеві, невірнім ворозі християнства. А прецінь козак кровю своєю заплатив, лише кривди пімстив, бож скільки то народу, скільки золота, скільки срібла зі святих церков не беруть Турки і Татари! Чи то справедливість? Але що діяти, так воно вже. Тому рад не рад козак мусить собі заходити з жидом, з Вірменином, з Волохом, що на таке купно лакомий, але найчастіше з жидом. Так і з цим Рудим Хаскелем бувало. Після кожних уходів приїздив поганець до нас і купував за будь що купував; десятої, сотої части того

не дав, що річ варта, а козак продати мусів. Торгував Хаскель добичею мого батька, але батько не дурний, знав, що за скарб рідкий має, що і сто таких жидів витрясти, а стільки грошей не витрясеш. Про одно Хаскелеві ходило, як чортові про душу, а цього не міг дістати. Заманив батька ніби до багатого купця, що нібито з Москви нарочно приїхав, перший царський слуга. Той певно купить, для самого царя на Кремлі купить. Батько знав із давен-давня Хаскеля, торгував із ним довгі літа, повірив. Поїхав із жидом на волоську границю, впав у засідку. Хаскель забрав йому все, що було при ньому, а самого Туркам видав і ще заплатити собі казав, бо їм пушкаря нараїв, якого на світі пошукати... От, бачиш, так то було.

Хвильку Семен мовчав і глядів перед себе похмуро, наче думав над чимсь, що сталося, і над тим, що завтра може статися, а нараз озвався:

— Досить того говорення! Знаєш більше, ніж тобі знати треба, але того власне не знаєш, навіть я тебе тут кликав. Мені час у дорогу. Ти присягнув на хрест святій і під великою клятвою, а хто такої присяги не додержить, буде від Пресвятої Трійці відділений і на місце Юди покликаний. Слухайже тепер і вважай! Бачиш цю щілину в скелі?

— Бачу.

— Стань плечима до скелі, оприся об неї, так щоби собою закрити щілину.

Я зробив так, як Семен хотів.

— Тепер гляди вперед, просто перед себе, як стрілив; дев'ять кроків зроби, але великих, добре розкрячуй ноги, бо ти менший від мене.

Я зробив дев'ять кроків.

— Тепер клякни на одно коліно.

Я вкляк — а Семен приступив до мене, присів і землю кою мого коліна добре оглянув.

— Так добре, цілком добре, наче встрілив. Чи бачиш що на землі, знак який, слід який?

— Нічого такого не бачу — відповів я.

— Слухайже! У цьому місці, що на ньому тепер твоє коліно, я закопав це, що мого батька завело в ясир, що Хаскеля видало на мою пімсту, що вже передше було причиною і багато крові і багато нещастя. Того Перза, що то приніс був аж із індійської країни, отруїв один Вірменин, того Вірменина задушили три Греки в Білгороді, тих Греків казав утопити адриянопільський баша, того башу вбив отаман Лобода, Лободу розсікали Запорожці, аж воно дісталось мому батькові, а батько вяне тепер у поганських ликах... Колиб ти хотів узяти це, що я закопав, то і тебе жде нещастя...

— А ти того не візьмеш? — питаюся Семена.

— Візьму. На те я закопав, щоби взяти. Але тепер боюся брати, бо мене викликали вже всюди за того Хаскеля, як убийника. Мушу добре пильнуватися, щоби вийти ціло. Носити це при собі небезпечно; можна згубити, можна через злодія втратити. Але як із розвідів вернуся і вже напевно знатиму, де мій батько, в яким замку, у якого баші, прийду тут, або когось іншого при-

шло до тебе, а ти цьому зірникові, що прийде в моїм імені, покажеш місце, де має копати.

— А якжеж я його пізнаю і як йому дам віру? — питаю я на те.

— Ось то так. Тепер мені подобаєшся, хлопче! — сказав Семен. — Я чекав лише, чи спитаєшся. Слава Богу, що ти спитався! Бо тепер знаю, що маєш розум. Слухай і затям собі: як хто прийде до тебе, чи то буде старий чи молодий, чи хлоп чи баба, чи слуга чи пан, чи чернець чи вояк, чи в лахміттю і з дідівською торбою, чи в саєті і при багатій шаблі — все це одно — коли хтось прийде до тебе і й ударить тебе долонею по лівім рамени та скаже слова: »Пророк Магомет!« то ти відповіш йому: »Варна«. Він тобі на те має відповісти: »Тимченко здоровить тебе!« — а тоді маєш повести його на цю поляну, показати йому це місце, яке знаєш; хай викопає й іде з Богом, а ти маєш мовчати про це як гріб.

— А тепер у дорогу — озвався Семен по хвилі і ми пішли назад тою самою дорогою і знову по дорозі клав мені у память усе, по чім я мав пізнати, аби не заблудити та трапити до цієї скали на поляні.

Коли ми вже станули в чистім полі, Семен обняв мене, поцілував в обі щоки тай сказав:

— Бувай здоров, Івасю, помагай Бог тобі! А як піде щасливо, вернуса і візьму тебе зі собою на Січ, на Пороги та гулятимеш із нами і на Турків ходити! Бо ти лепський хлопець, варт бути козаком! Бувай здоров!

Я його від щирого серця також наче брата поцілував і питаю:

— А кінь де?

— А деж був би? Є, чекає на мене, зараз тут буде. — І встромив палець в уста, свиснув двічі коротко а пронизливо.

За хвилиночку почули ми копита в полі і кінь надбіг до свого пана, іржучи радісно. Семен скочив на сідло і пігнав вихром через поля ід дорозі.

Сумний вертав я до хати, бо втратив щирого приятеля. Входжу на подвір'я і бачу, мати стоїть у дверях і кличе:

— Івасю, це ти? Кудиж ти бігав по ночі?

Я мусів мамі сказати, що мене Семен викликав, і що я потайки викрався, бо не хотів будити її, що Семен хотів лише попрощатися зі мною та що я йому виніс пістолі.

— А чомуж тебе такий час не було? — каже мати. — Я збудилася з шелесту тай дивлюся, тебе нема. Що ти так довго робив із козаком?

— Я відпровадив його до коня, він лишив був коня під лісом.

— І більше нічого? — питає мати.

— Більше нічого.

Добре, що то була ніч, бо інакше мама була би бачила, як я похнюпив очи і як зачервонівся на лиці. Мене ніхто не вчив брехати, тай я не вмів брехати, але тепер я збрехав уперше в житті і то перед рідною матір'ю. Жаль великий зняв мене і каяття, Було мені так, начеб зазнав я якогось нещастя. До світанку було ще доволі далеко, я поклався і заснув. Уже сонце високо сто-

яло на небі, як я пробудився, і здавалося мені якийсь час, що це все, що сталося, було лише сном і нічною примарою. Став я скоро збиратися, аж увіходить матуся тай каже:

— Слухай но, Івасю, люди в селі говорять новину, що той жид іще жие та що то дуже знатний купець, слуга і вірник ріжних князів і воїводів, які вставляться за ним. Семена вже всюди аж по Львів і Перемишль визвали, із самбірського замку вислано погоню в ріжні сторони, аж до угорської границі, гайдуків, смоляків, вояків. За Семенову голову визначено тисячу золотих. Візьме той, хто його живого або вбитого приставить. Пігнало багато вояків і селян як добровольці ловити козака, навіть підстароста з гайдуком Гергеєм виїхали скоро світ.

Як мати говорила це, гляділа на мене пронизливо і перелякано, а я вкляк ніби до ранішньої молитви, але слова застрягали мені в горлі, а серце билося мені, начеб хто молотом товк мені під ребрами.

У світ за очі.

Батько мав вернути з цієї турецької фірманки найдалі в серпні, а тимчасом ось уже й вересень добігав до кінця, а батька як не було так не було.

Страх за батька і смуток великий настав тепер у нашій хаті. Мати плакала як день так ніч, а я в жалю моїм ані розрадити її ані собі додати відваги не вмів. Зновуж люди в селі замість

нам додати відваги і надії, то лише співчували матері, відвідували її, ніби по небіщикові й вічно говорили, що то з турецької країни мало хто тепер вертає, бо там усе великі неспокої і проливання християнської крові, та що з Божою волею треба погодитися і на Службу Божу давати за батькову душу, бо, кажуть мамі «колиб ваш жив, то дав би знати про себе навіть із турецької тюрми, а так певно без священика між поганцями марно згинув». А тут іще й одинокий наш свояк і опікун, вуйко Гринько, дяк помер із горячки. Тепер ми лишилися сироти.

Ходили ми з матір'ю до Самбора, до купця Зазуляка, що мав склад угорського вина і торгував із львівськими Вірменами, та просили його, щоби написав, чи не знають чого про цю каравану, з якою батько їхав. І він зараз написав, але відписали, що там також між тими Вірменами, що мали або свояків або крам у цій каравані; дуже затрівожилися і зажурилися, бо не мають ніякої вістки.

Коли біда та журба то й більше бід і горя прилучується до них. Кажуть люде: біда біду родить і воно правда. Батько на св. Михайла мав заплатити підстарості сто золотих і вже мали його лишити в спокою, наче на дідицтві. Реченець давно минув, батько пропав без сліду, а про королівську конфірмацію навіть чутки не було. Казали нам виноситися з нашої власної хати, на силу нас викинули. Мама боронилася, призивала божой і людської помочі, бігала бідна на замок самбірський, благала, на порозі клада-

ся, взивала пімсти небесної на кривдників сиріт, на тих опришків нелюдських і грабіжників чужої праці, що ліпших на шибеницях вішають — не помогло ніщо, так відразу, за одним махом, із нині на завтра, в дідів нас перемінили. Я вже був великий хлопець і колиб по моїй волі йшло, був би я сокирою боронив батьківського хліба, із Семенового лука стріляв, підстаросту і гайдука Гергея напевно вбив би тай сам дав би вбити себе — але мати не дозволяла мені на це: не поможеш, каже, а себе і мене погубиш.

Так ми мусіли стерпіти це. Жалко мені було і стидно, що я не такий, як козак Семен, що нічого не боявся, а говорив, що найліпше право пише шабля, а куля то ліпша печатка ніж канцлерова та що ледащо ця людина, що не уймється за свою кривду. Але памятаю також, як Семен часто говорив приповідку: »Терпи, козаче, отаманом будеш!«

Ось що! Треба й мені потерпіти. Піджду я, підросту, наберу сили і розуму, а тоді, пімщуся на кривдниках моїх батьків, на підстарості Бжезінськїм і на гайдукові Гергеєві, зате, що викинули мою маму з її власної хати.

Мати спровадилася до одної вбогої вдови. Жили ми там у тісноті й нужді. Коли нас по розбишацьки викидали з нашої загороди, заграбили нам увесь господарський добуток: корови, збіже, знадібя, бо — каже підстароста — безправно на чужім ви тут сиділи стільки літ, за залягаюче комірне це все піде на королівський скарб.

Це, що дозволили забрати, то були лише мізерні ґрати, святочне неньчине і батькове одіння. Все це ми помало продали і зіли через зиму, а як надійшла весна, треба було думати про це, як далі жити. У Кульчицях мама не хотіли лишитися, бо і зарібку найти тут не могли і лишитися було небезпечно, бо Герей відгрожувався, що нас на панське буде виганяти. А тимчасом він сам, підлий, спровадився на наше господарство, на наше власне дідицтво, бо на це теж практики з підстаростою мав і для нього то нас вивласнено.

Мала мати близького свояка у Стрілковичах під Самбором, ткача. До нього хотіла перенестися і я мав там лишитися і вчитися ткацтва. Перенеслися ми до Стрілкович, але мені ткацьке ремесло зовсім не сподобалося. Мати дозволила мені шукати хліба при якій жупі, бо я вмів читати і писати, а такий лекше при варильнях і чегеринах найде заробіток, бо сільні квотники грамотного все потребують до рахунку бочок.

По вуйкові Гринькові, лишилося нам було трохи одіння і : **„Молѣвникъ или Требникъ изъ греческого языка на словенскій преведенный изъ дръкарнѣ йна Феодвора Юрьевича Балавана Стратинског виданный Рокъ 1775.**

То була моя вся виправа: я звязав клунок, попрощався з ненькою з великим її плачем і моїм, тай так із палицею у руці, з клуночком на плечах, з одним золотим самими грошами в гаманці та з молитвенником пустився у світ божий. Семенів лук і сагайдак зі стрілами взяв я також.

Я задумав піти насамперед до Кульчиць, а то

тому, що небаром мав я, хто зна на як довго, покинути ці сторони, тож хотів іще раз бути на »Семеновій поляні« (я так собі назвав її), хотів собі вбити в пам'ять лісову дорогу до неї, оглянути це таємниче місце, а також і кульчицьким людям сказати, де мене можна найти, колиб хто питав за мною. А я мав Семена на думці, бо ануж верне, або свого повірника прише, то як допитатися мене?

В селі мене привитали насмішками і глумом. Пізнав я, який то гіркий хліб пече біда. Що кого поздоровлю чемно, по людськи, здійму капелюх: »Слава Ісусу Христу!« — а він мені на це:

— Еге! Івась, пан солтис! А що ти за своїм солтисівством прийшов?

— З луком іде — каже інший — збройно, гей! Буде солтисівство здобувати!

Такі то вже наші люди.

Та стрінув я таки одну добру душу, мандрівного лірника Проця. Колись він у небіщика вуйкадяка служив. На війні він окалічив був і тепер жив із того, що дали йому добрі люди, зате, що грав їм на лірі. Небіжчик вуйко навчив був його трохи читати і писати, але що біди не проженеш азбукою, а Проць був убогий сирота, то поштуркував ним, хто хотів. Колиж нас прогнали з вільництва, тоді він утратив останнього приятеля і останній рятунок, бо я його дуже любив, а мати все помагала йому, як могла.

— А що в тебе чувати, Процю? — питаю його.

— А що мало би бути чути? — відповідає. — Собак чути, як брешуть, і людей, як плачуть.

— Щож з тобою діється?

— От ходжу по мірі тай граю на лірі. А ти з мамою що тепер робиш, Івасю?

— Бачиш, Процю, ти перший говориш зі мною по людськи, а інші мене витали наче пройди-світа. Я такий нині бідний як і ти, тому нами погорджують.

— Е що там — каже Проць. — Погорджують, не погорджують, а я собі свій пан. Бо я небесна птаха, так як і ти.

— Плетеш небелиці, Процю — кажу я і сміюся. — Жарт жартом, але вже досить його, Процю, — кажу я на це. — Скажиж мені без жартів, що у вас чувати?

— Чим далі тим гірше, — казала баба, як летіла з даху. Що чувати би? Біда й руїна людська. Підстароста для людей 'щораз тяжчий, що вже не один задумує, як би то ґрунт покинути тай десь на далеке Поділля переселитися, а то й у степи у Січ, а гайдук Герґей у вашій хаті сидить, на лаві перед воротами до сонця вигривається наче безрога, йно чорною лепетою потрясає і довгі вуса крутить, вуджену солонину їсть і пивом попиває, а черево йому росте й росте, що йно дай Боже, щоби скорше трісло. Тепер нове нещастя придумали, гонять людей у ліс, буди роблять, будуть попіл палити.

— А навіщо попіл палитимуть? — питаю Проця.

— Та я передтим також не знав, що це за штука, тепер щойно вперше бачу! Приїхали купці зі Львова, самі Німці, старший між ними Гайдер

називається, закупили у старости Конецьпольського вільність на буди у лісі. Будуть рубати дерево, копати печі, укладати стосами, потім палити попіл, лугувати тай робити з того поташ, а той поташ повезуть на сплав на Ярослав до Сяну, а відтам аж у німецькі краї. Вже зачали в кільканацять сокир. Герґей з гарапником ходить, витріскує ним і верещить, - бідний народ у ліс гонить.

— А в котрім то місці?

— Бачиш там — показав пальцем Проць, як випровадив мене на горбок.

— Маєш тобі — подумав я собі в дусі, бо Проць саме в той бік показував, де я зі Семеном перебирався вночі до полянки. — А нуж там натраплять?

Одначе я не показував цього перед Процем і кажу далі:

— Процю, маю до тебе просьбу. Я знаю, що ти добра душа тай все був для нас доброзичливий. Може трапитися, що тут питатимуть за мною або за мамою; може про батька прийде якась вістка, може й сам батько вернеться ще. Хто зна, Бог милосердний і дивні речі діються на світі. Може теж зі Львова від Вірмен прийде яке письмо, може від козака Семена хтось мене шукатиме, бо я маю ще його кобзу у себе. То щоби ти знав і щоби кождому сказав, що моя мама є в Стрільковичах у ткача Яреми, а я буду в Соли, при жупі на роботі. Може і пан Жеребко, що батькови нараїв цю нещасну фірманку, буде щось переказувати, а може і зі замку прийде щось...

Ми розпрощалися. Проць відійшов підспивуючи. Як мене лишив, так я довгу хвилю стояв на місці. Що мені тепер робити? Ріжні думки билися мені у голові. Тимчасом увійшов я у ліс і звернувся ід поляні, на місце, де Семен закопав цю свою таємничу річ. Я не знав, яка вона, а тепер можуть попасти на неї люди, що в лісі копатимуть печі і палити попіл.

Я памятав добре кожен знак, легко розпізнавав, але ще досить далеко було від Семенової поляни, а вже чую: бах! бах! бах! Валять селяне сокирами, а ліс наче говорити вмів би: бах! бах! бах! милями відповідає, що виразно здається, начеб дерева зі страху перекликувалися.

Приходжу на саме місце, дивлюся й очам не вірю: на поляні, про яку Семен гадав, що хіба вовк там часом заблудить, роїться від людей, стоять буди з гилячя і візки, лежать усюди топори, пили, мотики, шнури, драбини. Ось тобі тайна! Заходжу собі в голову, як ті люде дісталися тут, бо по дорозі я ніде сліду людської ноги не бачив, іду між них, ніби то також до роботи належу та розглядаюся на всі боки, щоби побачити, куди це все примандрувало на поляну.

Недовго треба було шукати. Нема що казати: Семен не дурний, то правда, але цим разом козацького розуму не показав. Не знав тутешніх лісів, так як і я їх не знав. Узявся до ліса з того боку, з котрого до поляни було і дуже далеко і дуже тяжко, тому думав, що то глибина пуші і сам кінець світа, а не знав, що з іншого кінця був беріг ліса близько, а дорога зовсім легка,

бо рівна і гладка, що йно дерева вирубати, а фірою на поляну заїдеш.

Розглядаюся тепер іще пильніше по людях і знаряддю і бачу: від тої скелі, і то власне просто від щілини, як би стрілив, що крок майже кілок за кілком вбитий у землю і хто зна, чи котрий з них не сидить на самім дев'ятім кроці. Підійшов я до одного з робітників і питаюся, навіщо ті кілки повбивані?

— Тут будуть копати — відповідає.

— А колиж зачнете?

— Може нині, але найпевніше аж завтра, бо чекаємо на цих Німців зі Львова, а якось їх не видати — каже робітник.

Колиб мені обухом хто по голові дав, так мене не оглушив би, як тою вісткою. Пішшез я з поляни у ліс, бо не хотів, щоби мене які знакомі бачили, але недалеко, так що все що там діялося, я міг добре бачити зпоза дерев.

Я сів на мосі, підпер голову руками тай так сидів довго, а плакати мені хотілося, що я вже на все дурний і ради ніякої не бачу. Бо що робити? Зробив мене Семен сторожем і повірником своїм, під присягою і клятвою мене оставив; тої річи закопаної рушити мені не вільно, але й глядіти на це прецінь не можу спокійно, як її інші найдуть, рушать і заберуть. Знати це, а не радити і не рятувати, то прецінь буде також зрада і зломання присяги. Головне це, аби Семен мав це, що закопав. Коли я викопав, то йому сстроого заховаю це, і горло скорше дам, ніж допущу, щоби хто забрав. Але як то зро-

бити? Треба підіждати ночі. Як люде підуть із поляни, візьмуся до роботи, коби ще за дня самі не зачали копати.

І сиджу я так в укритті, чекаю і вважаю. Сонце вже добре стало западати, ліс потопає у мрячній тіні, хоч за лісом іще мусів бути день, як рубання настало і бачу, що люде забираються додому. Пішли всі, один лише лишився, певно пильнувати знаряддя. З одним то вже мені лекше — гадаю собі — але всетаки тяжко, бо прецінь не переможу його, ані не вбю, тому буду ждати темної ночі і вважатиму, коли засне.

Не спускаю того вартівника з ока, прошу Бога, щоби то йому скоро зібралось на спання. Він трохи крутився по поляні, став складати до купи полишене знаряддя, але перестав, наслукував, начеб кого виглядав, може своєї жінки, яка мала принести йому вечеру, свиснув теж кілька разів, наче на собаку, подумав хвилю, а вкінці закинув на плечі полотнянку тай цішов.

Поляна опустіла. Я підіждав іще хвилину, чи не верне, а як я побачив, що його серед дерев уже ніде не видати, вийшов із криївки, схопив мотику і зі стукаючим серцем забрався до роботи. Так як мене Семен учив, відмірив я девять кроків, укляк, назначив собі місце від коліна, встав і нумо копати. Я вже ані не оглядався, ані не надслукував, чи не йде хто часом. Це нічого не помогло, бо мені від того жаху і хвилювання очи і духа заступило і лише бренило мені в голові, наче в улію.

Недовго я копав. Ледви я кільканацять разів

мотикою землю викинув, натрапив на щось тверде. То був великий череп із горшка. Відкинув його на бік і бачу другий череп такий самий, а на ньому шкіряний мішочок такий малий, що в пригорщу легко його взяти, червоним шнурком завязаний і довкола добре оплетений. Сховав я його добре за пазуху. І хочу дивитися, чи нема ще чого, коли нараз чую, як мене хтось хапає за обшивку і чую за собою слова:

— А ти, злodingo, що тут копаєш?

Я застиг і здавалося мені, що душа з мене вискочить! Вже мені не треба було оглядатися, хто то такий, бо по голосі пізнав я, що то гайдук Гергей.

Хвилиночку то я наче закаменів, але лише хвилиночку. Бо як я вже раз знав, що то Гергей, ворог, розбишака, злodingo нашого хліба, такий в мене дух пімсти повстав, така горяч облила мені серце, на таку відвагу, а радше на таку скаженість зібралось мені, що я бувби дав розшарпатися на кусні, а не втікавби перед ним.

Зірвавсь я на ноги, і шарпнув із усієї сили, а він мене за карок держить, наче залізними кліщами схопив, до землі притискає мене. Схопив я обіруч мотику, та як нею не замахну з усієї сили поза себе, так насліпо, не знаючи в що поцілю, чи в лоб, чи в рамя, чи в ноги гайдука. І тільки почув я зойк і що мене рука пустила, а Гергей бебеш! на землю.

Скочив я вперед і обертаюся до Гергея, а мотику держу обома руками, готов боронитися аж до смерти. Бачу: Гергей лежить на землі, а кров

Йому з голови цюрком тече, коло нього стоїть підстароста Бжезінський тай ще якийсь чоловік високий, рудий, по чужинному зодягнений, певно один із тих львівських Німців. Німець той не рухався з місця, лише в мене очима ніби стрілив, так гостро і пронизливо глянув. А підстароста з джаганом залізним на мене садить:

— Бий, убий! — кричить.

Я відхилив голову перед джаганом, бо підстароста мало не поцілив мене гострим кінцем а тоді певно бувби я не вийшов з того з життям. Одинокий мій рятунок був у втечі, тому лише стільки бачив мене Бжезінський, що йому треба було на розвалення голови, колиб його келеп був не хибив. Скочив я у ліс, утікаю що сили й духу. Я чув лише кликання: Лови, лови! але щораз дальше і слабше, аж цілком замовкло в лісовій глуші.

Впав я на землю наче неживий від великого змучення, а мусів я добре зімліти, бо я не знав, що зі мною, так начеб я втратив життя і пам'ять. Як я нарешті опам'ятався серед шуму дерев, окутаний нічною темрявою, не знав я зразу, де я і що зі мною діється. Щойно по хвилі стануло мені все перед очима, що зайшло на поляні.

Помацав я за пазухою, чи той викопаний мішок маю ще, та вже майже не жалував я мого клуночка зі святочним одягом і з чоботами, який лишився на полянці. А то був увесь мій масток. Тай заснув я смачно наче на наймякшій постелі.

Пригода з Татарами.

Коли я пробудився, вже дніло, а рівно з раною зіркою і в моїй бідній голові стало свитати і тепер мені було ясно, що я наробив і яке нещастя сам на себе стягнув. Змовив я молитву і став роздумувати над своєю гіренькою долею. Та чим я більше роздумував, тим більша тривога мене збирала, що я пічну тепер і який кінець прийде мені?

Вважайжеж небоже, — так я собі говорив у думках — як ти тепер висиш і що тебе жде? Вбив ти Гергея — бачили тебе, як ти викопав Семенів скарб. Семен убив жида, ти вбив гайдука, оба ви злочинці, оба вбийники, а що гірше, оба ви спільники і грабежі й убийства, бо кожда дитина у Кульчицях знає, що ви приятелювали. Семена вже викликали всюди і пішли за ним листи і до городів і до міст і до вояцьких станиць. Підуть тепер листи і за тобою всюди, а що буде як зловлять тебе? А певно зловлять, бо де ти втечеш, коли не знаєш ні світа ні людей? У темний льох насамперед вкинуть, потім візьмуть на муки, а вкінці або повісять або кат мечем голову тобі зрубає а може і почвертують тебе у Самборі на ринку. Кудиж тепер підеш і де голову склониш? До Кульчиць не вернеш, ані до мами, ані на роботу до Соли не підеш, бо ти вже Процеві казав розповісти, щоби тебе там шукали і вже всі знають про це.

Страшна розпука огорнула мене, коли я так усе це роздумував, а вже найбільша, коли я по-

думав про маму та як їй серце буде боліти з жалю, що я перемінився у злодія й убийника та що я вже для неї помер, бо хоч мене не зовлять, і не покарають смертю, то і так прецінь не побачить мене. Чи то не краще, щоби я сам повісився в лісі на першій сухій гилі?

Але по добрій хвилі, коли я того жаху і тих страшних думок добре наївся, дав мені Бог знову якусь розраду, бо так то є по старому в людині, що найде в самім собі й отрую, і лік на неї, і зі своєї власної душі, наче з одної і тої самої криниці, і гіркого і солодкого напеться, а відки йшла тривога, відси нараз і відвага росте.

Або я напавду такий злочинець? Або я що з нечесного замислу зробив, із захланности, з жорстокого серця? Коли я вбив Гергея, тож я прецінь не хотів його вбити, бо хто зна, чи мене на смерть бувби не скатував цей лихий чоловік і що булоби чекало мене. А й так іще не зовсім про мою шкіру мені йшло, але також про цю Семенову тайну, про цю його таємну річ закопану, на яку я йому присягнув. То може я тепер перед людьми злочинець, але перед власною совістю то ні, Бог бачить. І колиб я тепер перед матір'ю станув, мігби йї сміло в очи глянути і за злочинця певно не ма-лаби мене.

Коли так мені відваги трохи прибуло, вже мені і лісова глуша не здавалася така страшна і завтра не таке чорне, хоч то було певне, що мені доля кинула в світ наче камінь із пращі та що я чув, як лечу, а не знаю, де впаду. Тепер треба було думати про найближчі клопоти, як із того ліса

безпечно видобутися, куди йти, де людей шукати і хліба. А що зробити з тим викопаним мішочком? Виняв я його зза пазухи — не велика то річ, легенька, а ось давить мені голову, начеб величезна каменяка.

Не мав я досі часу побачити добре, що це таке. Щойно тепер приглянуся. Дивлюся: мішочок із мягкой шкіри, обв'язаний шовковим червоним шнурком, а в мішочку щось тверде, кругле, наче яйце. Думаю хвилину: розв'язати мішочок чи ні? І не знаю, чи вільно мені це та чи не зломлю присяги. Алеж бо я не задля цікавості зроблю це, лише обережність сама велить, аби я знав, як це ховати, як носити, щоби не стовкти, коли воно крихке, не попсувати, коли слабе.

Несміливо розв'язав я шнурок, майже зі страхом, начеб там гадина жива сиділа. Дивлюся, а в мішечку виразно: чорне яйце! Беру в руку, бачу, що зі заліза, придивляюся ближче і бачу, що з одного боку того залізного яйця є завіски, а з другого замочок, видно дуже мистецький, бо очко в ньому до ключа таке мале, як зеренце пшениці. Міркую собі, що це залізне яйце, то лише скриночка, замкнена, а в середині там є щось, що буде для мене тайною, бо ключика в мішочку не було. Та для мене доволі знати, що це чорне яйце ані не стовчеться ані не зіпсується і я можу носити його в кишені як хочу.

А таки, хоч яке мале і легке і нетяжко було його сховати, сотнаром ваготіло мені. Тому я з ним непевен був сам себе, ані моєї волі ні здоровля, бо як цього не згубити, як не зрадитися, як оправ-

датися, коли мене де труситимуть бідного хлопця. А то зовсім не тяжко, бо бідному напасти і лихої пригоди довго не шукати. То так було мені з цим, наче з краденим золотом, або з нечистою совістю, і так на мені невиннім, наче на злодію, все горіла шапка.

Пустився я в дорогу тою темною, глухою пущою, бо треба знати, що в тих часах ліси як зачиналися від Самбора, так тягнулися цілими милями в різні сторони, як це я вже згадував. Ще вони були неторкнені, як то пізніше сталося за мого життя, що польські пани немилосерно вирубували, винищували та палили ліси, так що можна було сказати, що цілі ліси з нашої батьківщини поплили Вислою до Гданьска. Стільки мене козак Семен навчив, що я перебираючися через ліс, не блукав і не колував, як це приключається необачному, що в такому борі блукається туди й сюди, вертає відкіля зачав іти. Я йшов усе в юднім напрямі на схід, хоч я не міг знати, куди мене заведе ця дорога.

Так ішов я майже цілий божий день, не відпочинав, лише коротко і зрідка, бо хотів якнайскорше віддалитися від того проклятого місця, де я вбив Гергея. Я був тоді певний, що я його напевно вбив. Обдер я і обшарпав одяг на собі, покалічив босі ноги, але не зважав ані на голод ані на біль, ані на страшне змучення, а пробурався щораз далі. Та я не бачив кінця цьому, бо вже певно добре було зполудня, а ліс не рідшав, передімною, ані не бачив я у ньому людського сліду. Я вже примирив із голоду і змучення і розпука

бралася мене, що хіба прийдеться мені тут марно згинути, та нараз чую наче людські голоси недалеко перед собою.

Обережно і помалу йду далі та зпоза дерев бачу невеличку лісову поляну а на ній громадку людей. Всі зодягнені з міська. Я провів цілу ніч і майже цілий день сам саміський у лісовій глуші, тож був радий, що бачу людей. Виходжу на полянку, здіймаю шапчину й кажу чемно:

— Слава Ісусу Христу!

Видно, ніхто не почув мене здалека і ніхто з того боку, від самої гущі не сподівався гостя, бо всі аж зірвалися з землі наче перелякані тай ніхто навіть не відповів мені на це християнське поздоровлення. Здавалося мені, що нема мені що тут робити між ними, мені бідному. І вже я навіть не дивився на них, хочу минути їх і йти далі у ліс, коли чую, як один із них кричить:

— Гей, гей! пане аркарій!

Я не чув ніколи цього слова, тому не кажу нічого, а йду далі.

— Гей, а куди то? — кричить на мене той-сам голос. — Від Татарів, чи на Татарів?

І здогонив мене хтось, схопив за руку і кричить:

— Стійже, чоловіче!

Оглядаюся, а то хлопець, менший від мене, може яких чотирнацять літ, зодягнений з міська.

— Чи ти хочеш попастися у татарські лика? Спішно тобі між Татарів, у Крим?

За тим хлопцем рушилися і всі ті, що були на поляні та кричать:

— Не рушся, лишися! Хай тебе лихо бере самого, але як із лісу люб виставиш, то їм дорогу до нас вкажеш, чорт тебе побери!

Так на мене галюкають, а всі нараз, що ні зрозуміти, що хочуть, аж той хлопець до них:

— Ви це краще покажете своїм криком, ніж він! Ви такий вереск счинили, що дивно булоби, аби Татари не вчули цього, хочби вже в себе дома були, на Перекопі!

Зараз зробилося тихо, хоч мак сій. Головнож один, що так страшно і мушно глядів, що можна-би присягнути: Татарів живих наче горіхи гризтиме, чоловік із довжезними вусами, гострокінчастою бородою і з заржавілою шаблею при боці, той один сплотнів і сів покірно на мураві й трясеться зі страху.

— Коби то ми всі на війнах бували — каже тепер той бистрий хлопець, а ючи йно сміються йому — так як пан Чесак і такий меч на головах поганців страшно пощерблений при боці мали, то я бувби спокійнісенький. Моглиби ви кричати, скільки завгодно. А що, пане Чесак, ви певно не боїтеся Татарів?

— Я мавби боятися? — сказав той із гострокінчастою бородою і надувається і вуси крутить і знову страшно довкола поглядає, що йому йно очи перевертаються, а при цьому хропить наче лев.

— Або то мені новина Татари! Хррр! Хай лише який покажется! Хррр!! — По тих словах ударив по шаблі. А цей цікавий підросток:

— Хто то сказавби, що той лицар, пан Чесак.

належить до кравецького цеху! Така гетьманська душа, а ось іглою і ножицями юродувати мусить! Пане Чесак, а під Хотиним скільки Татарів убили ви?

— Чорт рахувавби їх там, хррр! — відповідає той кравець і поглядає строго. — Та колиб кождий з тих, що там були, таксамо робив, як я, то ми до ноги булиби висікли тих поганців! Хррр!

Той підросток моргнув на мене, а що у молодости збиточник збиточника легко відгадає і до збитків є скорий, то зриваюся, вдаю переляканого тай кажу:

— А що там за нами рухається між деревами?

Ледви я то сказав, а тут Чесак аж у малу купку весь заповся, відразу з лицаря баба; трясеться й очима милосердя благає.

Стали всі сміятися, а було на поляні ще двох мулярів і один ремісник, що працював у золотників, а тепер ішов до Львова за роботою. Чесак насупив брови і вуси, потряс шаблею, глянув на мене грізно, по вояцьки, тай каже:

— Тому хлопцеві заваджають уха, хррр! Вже я бачу, що заваджають йому, зараз йому їх побтинаю, хррр! Коли ти боягуз і маєш душу в пятах від самого шелесту листя...

— То не страш таких лицарів, як пан Чесак — скінчив за нього той веселий хлопець. — Пане майстер, хррр! Що вам так дзвонило перед хвилю, чи ваші ножиці чи зуби?

Я посмілішав тепер і питаю того цікавого хлопця (пізніше довідався я, що він називається

Красовський) чому тут сидять і відки їм прийшло говорити про Татарів? Він каже мені, що біля Львова нечаяно зявилися Татари, на кілька миль довкола попалили села, багато крови пролили, добичі дуже багато набрали, а що найсумніше, певно яких кілька тисяч людей на ликах у ясир спіймали. Вже їх орда завершила, але ще увихаються громадками та хапають що дається.

— Я виїхав з паном Іллею зі Львова, тому що там пошесть. Він у пана Шпитка є першим справником. Ми були разом недалеко відси на селі. У Львові чорна смерть людей щодня сотками змітала і велика ласка божа, хто там підчас тої пошести був, а лишився при житті. Кажуть, що вимерло десять тисяч людей. А у вас не було пошести?

Була і в наших сторонах пошесть, але лише у Самборі і по містечках між жидами. Для нашого села Бог був ласкавий. Так нас минуло це страшне нещастя як чорна градова хмара, що одних лише пострашить, а на інших зате з громами висиплеться. Так теж кажу Красовському, а він говорить далі:

— Нині рано виїхали ми до Львова, бо вже там пошесть мчнула. Їхало нас трьох: я, кравець Чесак і той золотар Льоренц, що тут із нами сидить. По дорозі стрінули ми обох мулярів. Пан Ляшкевич, що мене з доброї ласки взяв був із собою зі Львова, а так певно від смерти врятував, мав зараз по нас виїхати другим возом. Ідемо бічною доріжкою, страшно вибоїстою, і вже недалеко було до львівського гостинця, аж ось го-

нить на кони якийсь чоловік, начеб сама смерть здоганяла його, минає нас і кричить: »Утікайте люде! Татари йдуть!« На це той чоловік, що нас віз, зіскочив із воза, відпряг коні, сів на одного та втікає, що тільки кінь вискочить, лишив віз у полі і нас на ньому. Пан Чесак, що був у хотинським бою і є сміливого серця та розуміється на лицарських справах, зараз до ліса вказав дорогу, а ми за ним. І тепер так тут сидимо. Так то пан Чесак урятував нам життя, бо він то знає знаменито рятувати життя, так як і під Хотином чудом його сам собі врятував, уважаючи пильно на те,

Щоб так воювати сміло,

Аби з війни все вернути ціло.

— А чи не так було, пане Чесак? — додав Красовський і глянув на кравця з веселим глумом.

— А може Татарів зовсім нема — кажу я на це — може то йно страх. Піду я з ліса і погляну.

Я Татарів досі не бачив, хоч від маленької дитини наслухався про цю страшенну кару божу, що майже рік річно навіщувала українські країни, що земля аж кровю і сльозами спливала, а людське голосіння йшло лісами і полями і з червоною луною горіючих сіл піднімалося до неба. Тому три роки зараз після того страшного поразення Поляків під Цецорою, Татари великим загоном нахлинули на українські землі, а тоді впали і на наші самбірські околиці, бо аж у Кульчицях були.

Мій батько, котрий, як я вже згадував, багато світа бачив і багато чув, розказував багато про Татарів, про ті тисячі нещасного християнського народу, котрих вони ликами спутаних гонили від

нас аж у Крим, а відтам їх наче худобину продавали у неволю Туркам поганцям. Сам він фірманив у турецьку країну, то стрічав часом тих забраних нещасних людей і часом навіть своякам про них вістку привозив. Мій вуйко, небіжчик дяк Гринько, сам також співав і мене навчив співати сумну нісню про Татарів. Я її досі памятаю. І вона мені тепер у лісі пригадалася:

За річкою огні горять,
Там Татари полон ділять,
Село наше запалили
І богатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть,
Коло шії аркан веться
А по ногах ланцюг беться,
А я бідний з діточками
Піду лісом стежечками.

Але щойно козак Семен на розум і по правді обзнакомив мене з тими Татарами, що про них я лише як про якісь страхіття із казки думав усе з жахом. Бо він їх знав, із ними бував, з ними воював і зовсім не боявся їх, а багато їх із батьком своїм побивав. Розказував, що то нарід лише для таких страшний, що йому відпору не дадуть на час і сміливо, та що лише в чистому полі то наступаючи то втікаючи, великою гурмою беруть перевагу, бо наче саранча опадають чотирма

вітрами відразу. Але коби лище купою хочби малою але густою проти них ставитися, вже розбігаються, а коби який навіть непоказний замочок, коби засік, або хворостяний запліток, а за ним козак із рушницею, то Татарин уже втікає, що бувало, горстка козаків споза валів і возів тисячі Татарів прогонить і досить їх навбиває. Так то знакомі мені були ці поганці з живого оповідання, що я майже рад був, аби де за лісом показалися і зновуж кажу:

— Вийду я з ліса тай подивлюся, що там на полі.

Хотіли мене здержати ці мулярі з кравцем, але я запевнив їх, що споза дерев голови не виставлю і Татарин не побачить мене. А все краще, щоби були певні і спокійні, бо юсь може надарма бояться, а нема чого. Тож дали мені пійти.

До берегу ліса було недалеко. Вже видно чисте поле глибоко і широко. Ховаюся за корчем і дивлюся, а тут полями де дуже далеко від ліса чвалує громадка їздців. Ще був добрий день, сонце ще не зачиало ховатися; добре їх можна було бачити. На зовсім непоказних кониськах, з дуже буйними і довгими гривами і хвостами, що майже до самої землі сягали, сиділи ті дикі люде ніби звірі з чорними лицями, бородаті, в шапках баранячих і таких самих кожухах, але вивернених наверх вовною, так що кожен із них подобав на ведмедя. То той то сей мав спису, у кожного був довгий лук на плечах. Їхали гострим трухцем, сильно похилені на конях, майже в каблук, бо на дуже коротких стременах, так

що їм коліна сторчали, як коли хто на дуже низькому стільці сидить.

— Татари! — прошептав я сам до себе і не можу відірвати від них очей, так мені хотілося надивити на це, про що я наслухався таких страхітливих оповідань.

Вертаю щойно по хвилі на полянку і кажу:

— Панове! на полі Татари! Я бачив їх щось десять!

Ледви вимовив я це, а Чесак відразу бух! до ліса наче заяць і наче потонув у хашах без сліду, а Красовський дивиться на мене, чи не жартую я лише, але скоро бачить, що мені зовсім не до жартів. Усі поблідли і замовкли дуже стрівожені, а я кажу:

— Піду я знову на чати, чи ще їх видко і чи більше не йде їх. А ви тут лишіться, аж вам скажу, що побачу.

— Коли так то й я піду — каже перший Красовський, якому вже проминув був перший страх.

— І ми також — кажуть мулярі і золотник набираючи відваги. І вже всі інакше дивляться на мене ніж передше, бо мене босу селянську дитину за нінащо мали собі.

Тож ідуть за мною і кладуться за моїм приміром у корчі на самім березі ліса. Ледви ми хвилику побули, аж тут бачимо жалісний крик, начеб хто помочі просив. Дивимося, біжить якийсь старший чоловік без шапки, по міськи зодітий, заживний дуже. Видно останнього віддиху добуває

з себе неборак, до ліса зміряє під гору, а ноги йому вже плентаються і що раз то зашпотується, а за ним ледви на два »Богородице« гонять два Татари.

Бачу, що пропав неборак, бо і піхотою можна би здогонити його легко, так слабо втікав, а щож шойно на коні. Був уже дуже близько ліса. Коби так був молодший і не мав такого черева, може би ще допав би був нас і найшов рятунок у гушавині, а так то вже йому Татарин туй-туй іде на карку.

— Ох Ісусе, Ісусе! Пресвята Діво! — крикнув нараз коло мене Красовський — а цеж пан Ляшкевич!

І став ломити руки і плакати жалісно наче дитина, та не перестає кричати:

— О Ісусе солоденький! Це пан Ляшкевич! Рятуйте, рятуйте, Пресвятая Діво! Татари схоплять його!

Я на це хапаю лук мій з рамени, беру стрілу, міряю оком, чи мені Татари під сам стріл наближаться тай кажу:

— Тепер будьте тихо тай ані рушся котрий! А як я крикну, тоді і ви кричіть із усієї сили, на все горло: У! У! Урра! у! І такий робіть гвавт і гук, начеб нас тут разом було велика сила!

Маю вже лук напнутий тай дивлюся. Цей пан Ляшкевич, як його Красовський назвав, ледви ще кільканацять кроків пробіг, а Татари вже на ньому. Бачу, як один із них лика, себто вужівку від кульбаки відмотує тай вже з коня має зсідати, певно, щоби вязати цього нещасного. Вимірив я

добре, з усієї сили натягнув лук, пускаю... Фурнула стріла аж засвистіло повітря, а я крикнув: Гейже-гу!

— Гей-гу! у, у! — крикнули тепер усі, а такий страшний крик счинили, що аж ліс загремів за нами, що дивно, як їм горла від такого гвавту не пороздиралися.

Дивлюся я за моєю стрілою тай аж серце радісно забилося мені! Поцілив я добре Татарина; як мірив у лоб, так теж і не хибив, лише, що стріла не застрягла в самій голові, але прошила йому лице під оком. Схопився Татарин обіруч наче приголомшений, а товариш його підвівся на коні і дивиться, відкіля цей крик і стрілянина. Не дав я йому довго глядіти, вистрілив знову, а стріла прошила видно саму руку, бо лише стріпав лабою і приляг до шиї коня, щоби виминути нової стріли. Я тепер хапаю за трегью, але Татари оба вже поскакали і втікають у поле, що лише мигають між збіжем, а ніюдин навіть не оглядеться поза себе.

Ляшкевич тимчасом підвівся, оглянувся, руки звів до неба і клякнув. Видно, що за чудо мав собі це врятування. Як устав нарешті, став спинатися вгору до ліса. Коліна вгиналися під ним від перебутого жаху і змучення і все лише піт собі з лисини втирав. Красовський і я збігли до нього, взяли його між себе тай завели аж на полянку у лісі.

Нічого бідака не говорив, іно постогнував, а сопів наче ковальський міх. Колиж сів на землю, блудними від страху очима глядів на нас, начеб

хотів полапатися, де він і що з ним. Прискочив до нього Красовський, і став його цілувати в обі руки як любого батька.

— Пане Ляшкевич — каже Красовський, щоби ви знали, кому за здоровля і життя маєте дякувати, після Ісуса Христа і Пресвятої Діви, то отьому хлопцеві! — А я насміхався з його лука!

Сказав це Красовський, підбіг до мене і в обі щоки поцілував мене, а мені солодко на душі зробилося, що хоч я наче кобака без господаря на світі, такий нещасний і опущений, то таки зазнаю людяности.

— А пан Чесак де? — питає золотник і розглядається довкола.

— Я бачив лише, як у ліс заповся — кажу. — Ходім шукати його.

Ввійшли ми в ліс і стали кликати його та шукати і між хащі заглядати. І довго було того шукання, аж нарешті наш кравець виліз зпід густої ліщини тай видивився на нас округлими з жаху очима. Надбіг і Красовський тай каже:

— Пане Чесак, велика перемога! Ми прогнали Татарів, вирвали їм із рук пана Ляшкевича, а вже майже був у ликах!

На цю вістку Чесак відразу переіменився у грізного лицаря; став очима завертати тай шаблю добуває.

— А чомуж ви мене не кликали, хррр! — каже. — Покажіть мені їх зараз, хррр!

— А як було вас кликати, коли ви втекли сховатися в ліщину — каже Красовський.

— Я не втікав, ані не ховався. Здрімалося мені трохи, а шкода, бо були би не втекли!

— Певно, що були би не втікали перед вами, каже Красовський. — Але даймо цьому спокій! Ходітьже за нами тай отворіть це ваше торбище, що з вами було на хотинській битві, ми хочемо їсти!

Кравець дуже радо зняв торбище, а була в ньому ціла комора: горівка і хліб і сир і яйця варені. Тож їли всі і мені дали, а була вже пора, бо з голоду я ледви на ногах держався.

— Бачиш, Івасю — каже до мене на боці Красовський, а вже знав, як я називаюся — той Чесак, то дуже добра душа, людяний і чесний, лише йому в однім щось у голові попсувалося, а то щойно від двох літ. Коли гетьман Конашевич Сагайдачний під Хотин із військом ішов, треба йому було також кравців до табору, а той Чесак із кількома львівськими кравцями прилучився також. Там під Хотином бував у великих небезпеках і щось йому в голові перевернулося. Заже в нього серце і перед нужденною мишкою втікавби, але все здається йому, що на війнах бував і Турків убивав. І так уже напевно вмере з тим, бо ніхто вже йому цього не вияснить.

Тимчасом запала ніч і ночувати треба було в лісі, бо там було найбезпечніше. Пан Ілля вже давно заснув, лише постогнував від часу до часу, бо певно Татари снилися йому, а Чесак лише кивався сидячки і нам також дуже збиралося на спання. Але як то кажуть: стереженого Бог стереже, то й ми пішли за тою мудрою радою, по-

значили між собою нічні варти і все один із нас п'ятьох молодих мав бути на варті одну годину.

Зачув це Чесак, як ми умовлялися в тій справі тай ні відвести його від того, щоби і він належав до варті. Витягнув шаблю, став великими кроками сюди й туди похажати по поляні, але нам спати не дав, усе мав щось спитатися, бо дуже боявся. Вкінці змінив його золотник і ми мали вже спокій.

Спудей братської школи.

Ледви небо зарум'янілося від ранішньої зірниці, я вже пробудився, а всі ще спали. Змовив я молитву набожно і з вдячним серцем до Божого Провидіння, що мене покинутого хлопця пригода не кинула ані між лихих людей, яких усюди увихалося багато в тих неспокійних часах, ані не видало у татарські руки.

Я вийшов із ліса, щоби розглянутися, чи на світі безпечно.

Нікого не було видати, як далеко оком глянути. По далекій доріжці, що білілася між зеленими полями, ніхто не їхав ані не йшов, але і Татарів не було сліду. Видно ті останки їх учорашні вже помчали з околиці. Вернув я на лісну поляну, виняв із кишені молитвенник і став молитися.

Перший пробудився Красовський а як побачив мене з книжечкою у руці, каже здивований:

— А ти вмійш читати! Ну, дивіться, я знаю таких, що в оксамитах ходять і блатасах, а чи-

тати не вміють, а цей сільський хлопчина читає!
А що ти ще вмієш?

— Нічого — кажу на це. — Я селянський син, а до того сирота, про науку мені не думати. Хліба й кривлі над головою не маю.

— Я такий як і ти — каже Красовський — ні кривлі над головою ні хліба власного не маю, а таки вчуся. Пан Ляшкевич і інші добрі люде у Львові помагають мені.

— Добрі там люде у вас мусять бути — кажу. — Між такими людьми то і сонічко тепліше.

— Всюди є добрі люди — каже Красовський. — Усюди сонічко тепле. Або де ні?

— Видно, я ласки божої негідний, а за людською ласкою такий вбогий хлопчина як я недалеко зайде. :

— А я її також певно негідний, а прецінь у далеку дорогу вибираюся та не трачу надії, що зайду там, де йду.

— А де ти йдеш? — питаюся.

— У Київ. Як укінчу школи у Львові, то піду до Могилянської Академії в Києві і там далі вчитисяму.

Мені дуже сумно стало і дуже тяжко на душі, що ось інші, такі вбогі як і я і такі молоді як і я, а вже знають, куди йдуть і де зайдуть і яке завтра їх жде за Божою волею, а я не знаю, де мені ногою ступити, де голову приклонити, чого шукати і чого ждати. Я наче той листок несений вітром, непевний, куди доля несе мене і де кине мене та як згину. Не міг я здержати жалю тай став плакати, закриваючи лице руками.

— Чомуж ти плачеш, Івасю — каже він до мене і видно, що співчуває мені від щирого серця. — Послухай, навчу тебе гарної пісеньки на забуття смутку, такої успішної, що йню хіба молитва від неї успішніша. Послухай:

Кто тилко знает, же Господь на небі,
 Нех ся не журит о своей потребі;
 Коли Спаситель розказал нам жити,
 То й розгадает, що їсти і дити,
 Одежду дасть грішному тілу
 Упасти не дасть свому ділу.

Тилко всякі справи
 Кинь в руки ласкави,
 Будеш доброй долі
 Не згинеш ніколи
 При Єго милости.

А хоць хто прикро і на тебе глянет,
 Вдові, сироті нех серце не вянет.
 Крикнеш до Бога: »Ратуй мя, Господи,
 І потішай мя во моей пригоді!«
 Прудкая пред ним летит стріла,
 Твоего ані рушит тіла.

В полудень і в ноці
 Ближшій Бог помоці.
 Ані з своїми брати
 Тужи вічної страти
 Господь Бог над нами!

Слухав я цієї пісеньки, а за кожним її словом спливала мені розрада у серце.

Як уже сонце добре було на небі, побудилися всі й повставали. Ляшкевич приступив до мене, поклав мені обі руки на рамена тай каже:

— Я ще тобі не дякував, сину, але вже тебе маю у вдячному серці тай там на все останеш, а то по старому більша річ ніж сама подяка. Я не знаю, хто ти і який ти, чесний чи ні, але це знаю, що Бог зіслав тобі віру на моє спасення, а так я без тебе не був би вдячний Богові, колиб не був вдячний тобі.

Сказав це, поцілував мене в голову, а я його покірно в руку.

— Я не є ніякий пан і не богач — говорив далі — Я слуга й не високого стану, хоч добром панові служу. Золотом тобі не заплачу, бо його не маю, а що я для сина мого зробив би, колиб мав його, то і для тебе радо зроблю; коли твоя воля піде за моєю волею. Бо бачиш, відвага не все з чеснотою у парі ходить. Стріляти вмієш, то знаю, але чи працювати вмієш, того не знаю. Каже Красовський, що ти сирота і шукаєш хліба. Кажиж, як ти хотів би, щоби тобі помочи?

— Візьміть мене до Львова, — відповідаю і знову в руку цілую його.

— А щож там будеш робити?

— Хліба шукатиму.

— Найдеш його в нас, при мені і при панові Шпиткові, коли варт будеш його. В ім'я Боже їдь зі мною до Львова!

Я так зрадів на ці слова, що забув усе своє

нещастя, перебуту нужду, тривогу, що ще перед хвилиною сушила мені серце, Гергея, якого я лишив у крові на майдані, цю чорну скриньку, в якій сидів проклін, замкнений на ключ, усе, лише матери ні, яка мені зараз станула перед очима, так, начеб дуже радо гляділа тепер на мене і на цю мою розраду.

Богато ще розказуватиби, як ми вкінці найшлися на возі в дорозі до Львова. Стільки хіба скажу, що ми берегом ліса, обережно а все той ліс маючи на тямці, як безпечну втечу, зійшли до села Гошан. Там нас заспокоїли, що то були останні Татари, ті що ми їх бачили вчора та що всюди до Львова вже безпечно. Дістали ми підводи таї щасливо їхали до Львова, співчували по дорозі людському знищенню після того татарського заґону. З жалем минали ми Любінь, увесь у пустелю і згарища перемінений, що лише зрідка вихилявся з ліса на Горбах який винужденілий чоловік, що врятувався з голим життям, а тепер зі сльозами благов милостиці.

Ще був добрий день, коли ми станули у Львові. Я досі не бачив великого міста; у Самборі лише був я кілька разів із мамою, а виглядав мені дуже величавий. Тому я вибалушив очи, коли нараз ми зіздили з гори до міста і я побачив стільки мурів, стільки башт і стільки веж, що здавалося, що там у тих укріплених мурах нема домів лише самі церкви і самі замки. А це все довкола обкопане фосою і валом і замкнене великими боронами на залізні ретязі товсті наче дрючки. Як усе це замкнеть на ніч, тоді весь

Львів сидить наче у кованій замчистій коморі, що хіба птах дістанеться до міста.

Віхали ми в ринок по камінній дорозі, а я здивувався, що така пуста та оглядався за тими людьми, які живуть у тих високих кам'яницях на два і три поверхи, бо ледви то тут то там промайнув хтось. Та я зараз пригадав собі, що то було після моровиці, яка щойно була устала тай то ще не зовсім. Іще мало хто вернув був до міста з тих, що втекли перед пошестю, а з тих, що не мали де втекти, мало хто лишився живий, а в очах тих, що лишилися при житті, малювався великий жах. Пізнати було, що безнастанно гляділи на смерть і самі ждали смерти весь той час Божого допусту. І мені зробилося сумно і душно та здавалося, начеб мене живцем хотіли замурувати і начеб я вже тепер не мав чим віддихати.

Станули ми перед домом дуже високим а вузким, бо мав лише по три вікна на кождім поверсі, був збудований з тесового каменя, з брамою такою широкою на долі, що вже лише на одно вікно з боку лишилося місця. Брама була замкнена, а цілий дім виглядав наче пустий і зовсім вимерлий, бо всі вікна мали замкнені віконниці, а на туркіт воза по камінні ніхто не вийшов ані не виглянув.

З воза перший зіскочив Красовський, схопив за залізну довбешку, що була впущена у браму і став сильно тарахкати. Зі сіней йому відповідав лише глухий гук, наче з величезного барабана. Я тимчасом задивився в дім, а передовсім у браму, бо над нею були три людські голови

різані з каменя, а кожда з них здавалося гляділа на мене то смішно то грізно, що й у сні не бачив я ніколи таких машкар. Одна з них була з рогами і пащу страшно на мене роззявила, начеб хотіла мене пожерти, друга кудлата викривила до мене широку пащу, третя мала великі мертві очища, а зпоміж страшних вусів звисав їй поганий язик. Жах збиравби ввійти до тої брами, колиб над нею вище не була Пресвята Діва з Дитятком, також вирізана з каменя, вся в полумінистих промінях і з вінцем золотих зір над короною.

Відчинив нам нарешті дужий чоловігяга високий і плечистий, наче той Перевернигора з казки. То був сторож дому а разом і робітник до тяжких робіт коло дому і торгівлі, або гамал. Так у Львові називали з турецька таких слуг. У довгих, дуже широких і склеплених сінях вдарило на мене якесь тяжке повітря, а таке гостре і запашне, що аж в очи і в ніс било і гризло. Пізніше сказали мені, що то тому, аби відігнати пошесть. За часо неприсутности пана Шпитка й Ляшкевича, цей сторож, що лишився був сам, аби пильнувати дому, безперестанно кадив паленим оцтом, камфорою, сіркою і ріжним зіллям. Ляшкевич порозмовляв хвилину з Довганом, бо так називався цей сторож, і пішов до горішних світлиць. Довган запровадив мене до малого темного ванькирика в подвірі, вказав мені постіль, не сказав ні слова та лишив мене самого. Вже смеркалося, тож я поклався спати і заснув.

Але це спання моє було як сон людини, мученої горячкою. Я кидався на постелі і що хвилі

будився із страшним жахом, бо не знав де я та що зі мною діється тай чи не живцем я закопаний у підземній темноті. Із закратованого віконця, крізь яке пробивалося трохи місячного світла, з долівки, з кожного кута, щось на мене страшно гляділо: то гайдук Гергей із окровавленою головою, то підстароста з келепом, то козак Семен, як стискає горло Рудого Хаскеля. А жидівські очи наче дві огнисті галки вискакують у повітря аж під стелю, а до тих двох огнистих галок надлітає ця залізна коробочка, що я її викопав і літає по цілій хаті, а ці огнисті галки здогоняють її і не можуть здогонити. На це все дивляться дуже цікаво ці три камінні голови знадбрами і завертають очищами, начеб не могли надивуватися цьому, що діється. Аж вкінці підходить до мене якийсь страшний дідуган і вдає мене чорною, широкою як лопата долонею по лівім рамени тай каже строгим захриплим голосом:

»Пророк Магомет!«

Зриваюся з постелі і кричу перелякано: »Варна!« А тут уже день білий заглядає крізь віконце ванькиря, але замість того дідугана стоїть передімною сторож Довган, шарпає мене за рамя тай каже:

— Вставай, пан Ляшкевич кличе тебе!

На службі.

Пан Ярослав Шпитко, що у нього Ляшкевич був старшим справником і вірником, був арома-

тарієм, себто корінним і аптикарським купцем. Та попри це мав також інші торговлі, бо не лише в крамниці в нього на малу вагу продавалося, але й інші львівські та позальвівські купці брали крам із його складу, а передовсім коріння і вина з далеких країв. У подвірній задній частині його дому або в індермасі, як то називають у Львові, були дві великі склеплені кімнати із залізними дверми й кованими кратами у вікнах, а під тими кімнатами дві глибокі пивниці. Кімнати й пивниці були повні заморських товарів.

Як увійти в ці кімнати, то треба було мерщій відчиняти віконця і впускати повітря, бо запах був щоправда приємний, наче з кадила, але такий сильний, що аж голова заверталася. Весь крам лежав тут так, як прийшов валкою до Львова, в узликах, скринях, белях, коробках, бочівках, міхах або в ликових жозубах. На них чорною краскою виписані були різні знаки і букви.

При самім вході до крамниці висів образ Матері Божої і під ним безнастанно, днем і нічю горіла оливна лампа, а майже над дверми були викуті в камені великими буквами слова: Все з Богом!

У тій крамниці всі стіни аж під само склепіння заставлені були шафами, і поличками з ясеневого дерева, а на всіх поличках стояли слої з глини поливаної, всі однакові, а кождий гарно мальований і на кождім латинський напис. Тут продавано на малу вагу, а там на велику. Але були тут також такі незвичайні річі, яких там не було, що

найдорожчі та найкращої якості, все замкнені під ключем.

Ззаду за тою крамницею була кімната з вікном на подвір'я, сильно закратованим. В тій кімнаті були два широкі пультики, стіл із книжками і велика скриня, ціла залізна зі штучним замком на два ключі. В тій скрині були гроші і важні папери. Тут усе сидів Ляшкевич при однім пультику, бо другий був для пана Шпитка до писання. На тім пультику лежала величезна книга, що ледви її удвигнеш, уся в білу віслячу шкіру і мосяж оправлена. Її нікому не вільно було рушити, начеб то якась святість була. В цій книзі записували, хто що панові Шпиткові і що кому пан Шпитко був винен, і які торги з якими купцями заключено, і скільки якого краму має бути на складі.

Не так то мені легко пішло обізнатися з усім, що мені треба було знати, щоби не їсти даром хліба пана Ярослава. Спочатку то я замітав лише крамницю і контору, чистив аптикарську посуду. Потім казали мені ходити до складу помагати при ладуванні краму. Щойно як я привчився більше, що слава Богу щораз лекше мені приходило, то я вже розумів вагу і добре пізнав, що то є гдансьька а що вроцлавсьька, що норимберсьька вага, що то лашт, що камінь, що квінтал, що безмін, що турецька юка, що шифунт, що гривна. А всі ті ріжні ваги уживано у львівських торговлях, бо тут торгує і Німець, і Італієць і Англієць і Турчин, а кожен по свому важить і по свому платить: той угорсьькими червоними, той

венецькими цекінами, той аспрами, той пястрами той золотими, той левками і так далі без кінця, що тобі, чоловіче, добре треба наживати головою, заки то на рівну монету перерахуєш. Потім я вже і в крамниці помагав і ціну товарів затамив, як котрий платиться. Сам також умів я що треба було продати і як записати; до того поміг мені не стільки пан Ілля, бо ніколи не мав на це часу, що Красовський. Він бувало у ванькирику до пізної ночі сидить зі мною, вчить мене вправно писати і рахувати.

Ляшкевич усе знав про мене, бо йому з усього мусів висповідатися. Я замовчав лише про Семена, про жида Хаскеля і про цю залізну коробочку, бо я вважав себе все під присягою. Знав тазкож Ляшкевич сумну історію мого батька, котрого я ні на хвилину не міг забути, бо все ще сподівався, що вернеться, або що живого де в поганській неволі віднайду і викуплю. Ходив навіть, зі мною Красовський кілька разів до Антона Жеребка, щоби довідатися, що сталося з тою валкою, що то з нею мій батько поїхав був у Туреччину. Одначе Жеребка не було тоді у Львові, бо як «королівський післанець» саме поїхав був до Стамбулу і не скоро мав вернути. Його справник лише жалю додав мені, бо каже, як твого батька відшукати, коли цю валку у родопських горах, або як тамошні Болгари кажуть, на Деспотовій Планині, задержали опришки, крам забрали, а хто не втік, того на турецькі ґалери продали.

Та я надії не тратив і того собі з голови не дав вибити, що сам піду до Туреччини і відшукаю

батька. У Львові я стільки наслухався про людей, що половину життя втратили у ясірі у поганців, а таки вернули, а навіть таких живих показували мені. Стільки я тут бачив купців, що їздили поза моря і поза гори за торгівлю, а Господь їх здорових приводив додому, стільки Турків своїм крамом тут на самім львівським ринку торгувало, що це, що мені ще недавно здавалося правдоподібним, а майже чудом, цього я тепер відважно був би піднявся, аби лише Бог 'дав якусь таку нагоду та щоби я доробився якогось шага.

Хто йно бував у Туреччині, а я знав його, то випитував його про людей, про дороги й звичаї тамошні, просив Ляшкевича, аби говорив із міськими баришниками і товмачами, бо вони про кожного знали, що приїхав до Львова з турецьких країв або там вибирався. Як лиш мав я вільну хвилю, бігав між вірмен і питав, чи не прийшла яка валка та чи яка не відходить. Пан Шпитко і Ляшкевич, хоч знали мої замисли, і хоч уважали їх запальчивістю молодечого серця, але мені таки здавалося, начеб у душі хвалили моє синівське привязання. Аж ось одного дня, коли ми в індермасі перебирали крам, помічник Ярема зовсім несподівано каже до мене:

— Івасю, то-то завидуватимеш мені, як довідаєшся! Я підслухав, що мене хоче пан вислати за крамом у Туреччину, не знаю лише, чи ще того року, чи щойно на весну.

Я аж прискочив до нього, цілую його в руку та й кажу:

— Пане Ярема, масте брати якого челядника, візьміть мене зі собою!

— Я радо взявби тебе замість іншого челядника, — каже Ярема — бо без челядника пан Ярослав певно не вишле мене. Та воно не від мене залежить, а навіть і говорити мені не годилося тобі про це. Думай ти про себе, але що я сказав щось, ані слівцем не зрадься, бо я пана розгнівивби. Але я чув також, що пан Захнович вибирається небаром у Туреччину, але лише до Добруджі за кіньми. Він певно поїде з тою валкою, що то її має провадити пан Гарбар.

Я вже роботи не міг добре докінчити, так мені ці Яремові слова перевернули все в голові, що я все милився в товарах і наче сліпий мацав руками між коробками і міхами. Коли ми скінчили, прикликав мене Ляшкевич до контори, де був і сам пан Шпитко.

Пан Шпитко відразу каже до мене:

— Треба тобі справити пристойніший одяг, бо ходиш мало що не обдертий. Пане Ляшкевич, пішліть його з Красовським до пана Чесака, хай йому такий одяг зробить: як іншим нашим челядникам.

Як лише з'явився Красовський, пішли ми під Галицьке передмістя до Чесака, того самого, що то з нами був у лісі, коли то ми мали тую пригоду з Татарами. Чесак мав власну каменичку. Називалася вона Клопотівська, а краще їй не могла називатися, бо мав Чесак із нею тяжких клопотів що аж страх, бо одідичив її з великими довгами. І все мусів гризтися з вірителями, так що частіше

сидів у ратуші, ніж у себе у варстаті. Та ми застали його дома, а Красовський, як усе був жар-тун, каже:

— Пане Чесак, збирайтежся що духу тай біжіть до пана Джурджія Боіма за що найкращим фалендишем, потім поступіть до Дуче, хай мерщій за вами спішить із атласами, табінами, оксамитами, злотоглавом, а за нідерляндськими форботами до Вовчка, за золотими гудзиками до Кудличка золотника. Не жалійте нічого, бо ось той пан Іван на Білицях Біликовський зволив замовити собі у вас одяг, а має бути такий, як пристоїть сенаторському паняти!

Чесак розсміявся, але на мене глянув щирим оком, бо зараз пізнав мене. І вже забирався до міри, а тут Красовський:

— А може лишилося вам іще що з хотинської війни, хррр! з тої добичі, що ви її на Турках мечем здобули, хррр! то переробіть на нього золотий везирський каптан або прикрійте йому що з тої султанської соболевої шуби...

— Або скрійте добре штани Красовському! — озвався нараз за нами якийсь приемний хоч гнівний голос, наче срібний дзвіночок. — Або кажіть йому порядно вилатати шкіру у варстаті, або йому ліктем плечі перемірте, або зовсім уже переніцуйте того спудея, бо може на виворіть буде ліпший!

Обертаюся і бачу: в самих дверях другої хати стоїть дівчинка, рік їй може тринадцятий, гожа наче ягода, з оченятами лискучими, наче іскрига з личком рум'яним від гніву.

— Панна Оленка! — озвався Красовський ніби переляканий — Я й не сподіюся!

— І я також не сподівалася, щоби Красовський з мого батечка такі собі робив жарти! Красовський не сподіювався, що я чую, а то поганий викрут! Чого Красовський не сміє батькові при мені говорити, того хай не сміє говорити, як мене нема! Я не дозволяю, не дозволяю!

Красовський забув язика в роті, а мені вперше притрапилося бачити це у нього. Бо він усе мав відповідь готову на все і ніхто з нас ніколи не дорівнював йому язиком. Повертівся трохи на місці, начеб хотів щось сказати, але потім вклонився чемно і мовчки вийшов із хати.

Чесак за той час глядів на свою дівчинку наче на святий образ, увесь розрадуваний, аж лице дивно розяснилося йому, що виглядав, як інша людина. Оленка прибігла до нього, обняла його раменами за шию, гляділа йому щиро-серечно в очі та говорила:

— Пощо ви, тату, розказуєте чужим людям про хотинську війну? Кожен знає, що ви там були у таборі та що чесно робили це, до чого згодилися, і що ви навѣть не взяли заплати. Чи то не маєте мене на це, Оленочки, щоб я слухала вашого оповідання? Чи Оленочка не цікава, не терпелива, тай чи може не вірить, коли розказуєте їй?

Чесак нахилився до Оленки і тільки повіки моргали йому і вуси тряслися, а потім упало йому з очей кілька сльоз, великих наче горох, просто на волосся Оленки.

— Красовський добрий хлопець і я його дуже люблю — каже до Оленки. — Він лише зі збитків так говорить, от по старому, як то звичай у спудеїв.

Я тимчасом стояв і не знав, чи маю ще лишитися, чи йти, коли Оленка обертається до мене і питає:

— А ти за чим тут прийшов?

— Мене прислав тут пан Ярослав Шпитко, у якого я служу, аби пан Чесак зробив мені такий одяг, як іншим його челядникам.

— А ти зпід Самбора? — питає Оленка.

— Зпід Самбора, — кажу — А як панна Оленочка пізнала?

— Бо маєш такий одяг, як під Самбором по селах носять.

Я трохи завстидався, бо то був одяг уже старий і подертий. Я мав уже інший, ліпший одяг, а цей старий я брав лише до роботи.

— Коли ти зпід Самбора — каже Оленка — то може ти чував про купця Зазуляка?

Того купця моя мама добре знала і як це я свого часу згадував, просила його, що листи писав до львівських Вірмен, чи не чули чого про мого батька. Так теж кажу Оленочці, а вона на те:

— То мій вуйко: рідний брат моєї небіжки мами.

— Щоби ти знала, Оленочко — відіззався тепер Чесак, начеб його хто відразу відмінив — що то той сам хлопець, про котрого я тобі говорив, що пана Ляшкевича оборонив перед Тата-

рами! А як він з лука стріляє!... хррр!... Коли ми на тих Татарів наперли, а було їх кількадесять коней... хррр... коли ми пустилися за ними в погоню... хррр...

— Як не зкурнемо зі страху в корчі!... — відзивається нараз хтось у дверях, посміхається з Чесака, наслідує його голос і хропіння.

То був той італійський мулярчук, що то тоді тазкож був із нами в лісі. Називався Мікеліно Палермі, як мені пізніше сказали у Львові. Ввійшов до кімнати якось так незаметно, що ми навіть не чули його. Станув собі проти Чесака зухвало та викривляється. Оленка зблідла, прискочила до мулярчука, відіпхнула його і крукнула:

— Негідний ледащо! Геть зараз із хати!

Мулярчук, замість уступити дівчині, відіпхнув Оленку сердито, що аж заточилася і мало що не впала. Схопив мене на це такий гнів страшний, що я вже не міг здержати себе. Скочив я до цього хлопця, схопив його за горло, що аж закашлявся, і так із усієї сили припер його до дверей, що з тріском відчинилися, а Палермі вилетів і впав на вулицю.

Так то я заробив собі на юдного ворога, бо відтепер мав я його у Палермім. Але я здобув собі теж прихильність добрих людей, бо до таких Чесак належав душею і тілом, а між мною і Оленкою вже відтепер була велика приязнь. Написав я листа до мами, а Оленка вислала його до свого вуйка Зазуляка в Самборі. Я був так певен, що дійде. В листі писав я мамі, як Бог ласкаво поміг мені, що я найшов добрих і чесних людей,

що вже сам на власний хліб учуся працювати та що мені все щось говорить до серця, що батько ще живий, що до нас вернеться та що тут у Львові інший світ і нема тут таких посіпак, як підстароста і гайдук. Усі, з ким я тут пристаю, чемні і ласкаві для мене. Навіть Довган, усе хмарний і воркітливий, начеб усякому божому сотворінню був неприхильний, часом на мене веселіше глянув і не раз тягар за мене радо підніс, не давав мені самому змучитися. Але ця погода не довго тревала. Насувалася вже тяжка хмара над моєю головою, хоч я її ще не бачив і не прочував.

Чорні хмари насуваються.

Одного дня під вечір робили ми порядки в торгівлі, заки замкнули її. Я помагав при обмітанні шаф і слоїв із порохів. Робили це в нас усе раз на тиждень, у суботу дуже пильно і тогочас дня все замикали крамницю вчасніше. Пильнував тої роботи все Ляшкевич.

Коли я так стояв на драбині і глянув крізь відчинене вікно на Ринок, бачу йде попри нашу крамницю якийсь високий, рудий чоловік. Приглядаюся ліпше, і бачу, що то тойсам Німець, котрий був із підстаростою на лісовій поляні тоді, як Гергей приловив мене при копанні. Він так гостро і так пильно глянув був тоді на мене, начеб мене собі добре хотів запам'ятати на все.

Я відвернувся скоро від вікна, щоби мене не побачив. Серце забилося мені з жаху, а було

чого налякатися, бож той Німець був свідком, як гайдук Гергей упав від моєї руки залитий кровю. Мало хибувало, а був би я впав із драбинки, так я налякався того Німця. Я вдав нібито я дуже зайнятий роботою і цілу голову сховав за великий слій, який я підніс одною рукою, другою ніби втираю порохи. А ця рука бігала мені сюди й туди, що дивно було, що я нічого не збив. Але добре так сталося, бо той Німець під саме вікно підступив і поздоровив Ляшкевича. Ляшкевич подякував, але в розмову не вдавався і Німець пішов далі. Підіждав я хвилиночку, аж добре вдійде, злажу з драбинки і питаюся:

— Пане Ляшкевич, що то за чоловік поздоровив вас?

— То Фукс — каже коротко Ляшкевич — фактор радного Гайдера.

Не знаю вже як я скінчив цю роботу, бо я намацьки рухався з отвореними очима, а таки сліпий, і так мені було, як колиб то лише моя тінь була у крамниці, а я сам десь далеко на іншим світі.

Побіг я до мого ванькирика, хоч іти спати було ще за вчасно. Та я хотів бути сам один, щоби не показувати по собі, що я неспокійний і дуже боюся. Цілу ніч намучився я, аж щойно десь над ранком заснув.

Коли я пробудився другого дня, а була то неділя, ніщо вже з цього не було в голові, що мені вчора не давало заснути. А одна дурничка, що Чесак зробив мені новий міщанський юдяг і що сьогодні вберу його вперше, так мене вра-

дувала, що життя здавалося мені приємне, а світ гарний, як ніколи. Коли я вже зодягнувся, такий чепурун здавався я сам собі та такий інакший від учорашнього, що подумав собі: Нема вже вбогого Івася, я тепер пан!

І зараз вибрався я на місто. Насамперед хотів я пійти до церкви.

Вийшов я на браму, коли бачу ї очам своїм не вірю: кільканацять кроків від мене йде гайдук Гергей, а з ним цей турецький жид Хаскель. А обох веде золотник Льоренц, той сам, що я його пізнав у цій пригоді з Татарами!

Скочив я взад і сховався у браму, щоби мене гайдук Гергей не пізнав. І вже не знаю, чого я більше зазнав у цю хвилю: жаху чи радощів? Я досі вірив, що я вбив Гергея. І вічно був мені перед очима наче труп лежачий у крові на поляні, а тут бачу його: йде живий і здоровий та ще більше опаристий на лиці і ще більше череватий, як я оставив його.

Впав мені великий тягар із душі і совісти, що я не вбийник, за якого я мав себе. Про рудого жида я вже в Кульчицях знав, що його козак на смерть не вбив, лише зранив тяжко. Але говорили також, що вже не pomoже йому ніякий лікар і що мусітиме вмирати. Тож і тому я був радий, що Семен так само як я не душегуб.

Та за цією першою радістю прийшли зараз прикрі думки. Пощо Гергей приїхав до Львова та чому з ним є Хаскель? Не про що іншого певно їм ходить, лише про Семена. Колиж їм ходить про Семена, то і про мене. Бо про Семена ніхто

не знає, де пропав, а про мене було легко довідатися, тому що я за посередництвом Оленки писав до матері. А мати із самої втіхи певно іншим розказувала, що я у Львові на добрій службі у добрих людей.

Думаю так, укритий у брамі тай дивлюся за ними, куди йдуть. І з дива мені не може зійти, що то за спілку має з ними золотник Льоренц і куди їх веде? Перейшли Ринок від південної до західної перії. Льоренц підпровадив їх під одну каменицю, вказав їм браму і вернув, а вони оба ввійшли до сіней. Я знав, що то була камениця радного Уберовича. Він тоді саме був вибраний міським вїйтом і з лавниками суди судив. Нераз мене Ляшкевич або сам пан Шпитко посилав до нього. Льоренц вернувся, йшов як до костела Домініканів. А я, коли побачив, що тамті лишилися у вїйтовій камениці, біжу що сили за ним, а як добіг до нього, витаю чемно тай кажу:

— Пане Льоренц, що ви цього турецького жида тай цього другого черевайка вели кудись Ринком?

— Пан Седмирадський післав мене з ними, щоби я показав, де живе пан Уберович. Вони мають до нього важне діло, як до вїйта, — каже Льоренц.

— А що то за люде й відкіля? — питаю, нібито їх не знаю.

— Цей один, у довгому жупані, то турецький купець, каже навіть, що султанський, а цей другий — то гайдук із самбірського замку. Приїхали

у важній справі. Колиб ми мали це, за чим вони шукають, гей! гей! ми питали би, що Львів коштує!

— То хіба цілої фіри золота і срібла шукають, ну, може і кілька фір — кажу на те.

— Колиб то були фіри золота або срібла, лекше могли би найти. Та це, що забрано тому жидові, змістилося би в моїй пригорщі, а таки за нього купив би половину Ринку!

— Щож би то за диво було! — викликнув я тай говорю далі, щоби золотника потягнути за язик. — Жартуйте здорові, пане Льоренц, з мене простачини.

— То не жарти, але щира правда. Бо то брилянт або найщиріший діамант, дуже великий, а найчистішої води. А за такий брилянт, то і сотки тисяч дукатів платиться! Колиб ти мав брилянт лише такий, як зеренце гороху, то вже за нього пару волів купиш, щож тоді, коли брилянт такий, як голубяче яйце! Такий то брилянт пропав цьому турецькому жидові.

— У Львові пропав йому? — питаюся Льоренца.

— Не у Львові, але десь недалеко Самбора. Напав його там у дорозі якийсь козак, порубав страшно, в полі майже неживого покинув, а з брилянтом утік.

Мені дух заперло, як я почув ці Льоренцові слова і так мені душно зробилося, що й словечка хвилину не міг промовити. На силу якось держався, щоби нічого по собі не дати пізнати. А як лише трохи охолонув, питаю золотника:

— А що то за справу має в цим жидом і з цим брилянтом пан Седмирадський?

— Що за справу? Пан Седмирадський славний золотник, не лише тут у нас, але й у Туреччині, і в Москві, і в Німеччині, добре його знають. Він жеж стільки літ торгує дорогоцінними каменями. Царський скарб у Москві, то ще йому цілі тисячі тисячів винен за дорогоцінні камені, діаманти, сафіри, рубіни, ізмарагди... Та що тобі говорити коли ти дурний на це.

— То тому я цікавіший, пане Льоренц, і буду вам вдячніший за це — кажу покійно, щоби золотника заохотити до оповідання.

— Тож, мусиш знати, що мій пан-майстер уже давно відібрав листи в справі цього зрабованого брилянта. Мав йому прислати князь Семигородської землі Бетлен Габор, що то вже був згодив собі камінь у цього турецького жида. Ходило лише про це, щоби побачив його мій пан і оцінив його вартість. Потім мав післати камінь до Амстердаму до Нідерляндів. Там брилянт мали ошліфувати, бо то ще сирий камінь, такий, як вийшов із землі. Розказував нам пан Седмирадський, що вже давно чув про цей камінь і що дивні чутки кружляють про нього, наче в казці. Мав його дуже знатний турчин, султанський баша. Тому баші забрали його козаки у Варні над Чорним Морем, опісля козакам відбив баша цей камінь. Та за якийсь час він сам із брилянтом попався у козацькі руки, від козаків купив його той турецький жид. Має той брилянт свою назву. Бо дуже великі брилянти, тому що їх вельми мало на світі,

мають — так, як люде, — свої назвища. І так є один величезний, що називається Когінор, інший називається Могол, а ще інший Фльорент. А той, що його забрав жидові якийсь козак — як розказував пан Седмирадський — називається Пророк Магомет.

Більше знати мені не треба було! Пророк Магомет! Тож у цій маленькій залізній коробочці є скарб, за який можна купити весь Львів а бодай половину Ринку! А я бідний хлопець, челядник у торгівлі пана Шпитка, я селянська дитина без даху і без хліба, я є повірником і сторожем того скарбу, за який проливали кров і за яким князі листи розписують! А той камінець такий чудодійний, такий дорогий, що цілою фірою золота не заплатиш за нього, лежить у занькирику в моїй вбогій скриньці. Нема в ній нічого, лише кілька сорочок, стара кульчицька сукманка, пара подертих чобіт і молитвенник.

Першою моєю думкою було бігти зараз додому і побачити, чи залізна коробочка є ще в цій вбогій скриньці, що навіть замку не мала. Останніми часами я зовсім забув про неї і не бачив її вже давно. Іду додому, але не від Ринку, бо я боявся стрінуги Гергея лише від улиці, що ззаду недалеко міського муру, бо камениця пана Шпитка мала два входи. Застаю задну браму замкнену, бо її в неділю все на цілий день замикали, а я це забув у поспіху. Хочу вертати до Ринку, коли чую, що мене хтось із заду сильно схопив за рамя. Оглядаюся, і наче опири побачив я, стою неповорушно, наче закамений з нечайного страху.

Надімною стояв Фукс і вляпив у мене свої, зеленковаті і світячі наче в жота очі, а на устах у нього був осміх, з яким виглядав мені ще страшніший. Не сказав ні слова, лише стиснув моє рамя ще сильніше і повів мене зі собою. Я йшов хвилину без волі, наче бездушна худобина, та як осьтак уйшов кільканацять кроків, шарпнувся я з усієї сили, бо хотів вирватися. Одначе Фукс іще сильніше стиснув мене рукою та потягнув далі за собою.

— Пане Фукс, — кажу — пустіть мене, чого шарпаєте мене!

— То ти знаєш мене? — каже і веде мене далі.

— А ви мене знаєте? Що я вам винен і чого хочете в мене?

— Ти Івась Білик з Кульчиць — каже Фукс спокійно, але так гостро, що мене аж зморозило. Ти Івась Білик і коли не підеш зі мною тихо, спокійно, покірно, як приятель із приятелем, то памятай, що лише пальцем рушу, а перед тобою наче земля розступиться, зараз тут буде Гергей і вїйт, а за ними міські посіпаки.

І приклав палець до уст, казав мені мовчати і знову так грізно глянув на мене, що мені поза шкіру наче мурашки пробігли. Не було що надумуватися довго. Колиб я був боронився і кричав, могло лише ще гірше бути зі мною. Тому я сказав собі, що краще йти на божу волю з тою страшною людиною, ніж відразу на ратуш до вязниці, у страшніші ще може руки Гергееві, вїйта, міських посіпаків, а хто зна, чи і не ката?

Так увійшли ми в Руську вулицю, а з Руської на ріг Ринку і до фатрівської камениці. Там жив Фукс. Ми ввійшли на перший поверх. Фукс застукав голосно до дверей. По хвилі відчинила нам стара, погана баба, з головою завиненою в жовту хустку, з під якої вилазило сиве розкуйовджене волосся. Фукс дав знак цій бабі, а була то його мати, щоби собі пішла. Коли ми вже були самі у кімнаті, Фукс пустив мою руку, замкнув двері на ключ, сів на стільці та глядів на мене мовчки, наче кіт на зловлену миш. Я тимчасом уже трохи прийшов до себе, набрав трохи відваги та й став думати над собою, що то робити ти та якби видістатися з тієї матні? Я був уже великий хлопець, шіснацятилітній, на мої літа доволі сильний. Тож глянув я на Фукса пильно, начеб оком хотів змити його і переконатися, чи дамся йому, чи ні, та й чи силоміць не видруся з рук того лихого чоловіка. Але Фукс видно зараз відгадав, що в мене на думці і що на очах, бо глянув на мене пронизливо, добув із піхви мечика, торкнувся пальцем вістря та й знову сховав, а потім так глянув на мене, наче хотів сказати самими очима: Не туди, братіку, дорога!

— Тепер можемо побалакати собі — сказав Фукс по хвилі.

— Я з вами, пане Фукс, не маю ніякої справи, — кажу.

— Але я маю з тобою — каже він на це — Мусиш знати, що Гергей жие й приїхав із рудим Хаскелем до Львова.

— Ну, й що з цього -- кажу вже сміливіше та бутніше.

— А то, що вони приїхали за тобою, щоб тебе схопити й дати на ратуш за це, що ти вбийник і злодій.

— Це неправда — кажу.

— Хоч і неправда, та вони так кажуть. А я хочу тебе рятувати. — Ти мав спілку з козаком Тимченком, ти з ним напав Хаскеля й зрабував це, що жид мав при собі. Разом ви це закопали в лісі, а потім ти викопав.

— Я нічого не викопував — кажу.

— Ба, я це ніщо бачив у твоїх руках у шкіряному мішечку там у лісі.

Я онімів на це. Я доси думав, що ніхто з них цього не бачив.

А він дальше:

— Що це було?

— Не знаю ніщо! — сказав я на це твердо.

А він знов:

— Де ти це подів?

— Не знаю ніщо — я все своє.

І хоч він грозив мені й тюрмою й шибеницею, я не сказав нічого.

Тоді він уже лагідніше: — Дурний ти! На тортурках виспіваєш все. А користь матиме з цього жид. А так мавби користь і ти й я.

Так спокушував він мене, та я подумав собі: Хочби прийшлося й згинути, додержу присяги й уже хотів так відповісти Фуксові, як хтось застукав у двері.

— Хто там? — спитав Фукс.

— Отворіть, будь ласка! Це ми, я й пан Хаскель — обізвався голос за дверми.

Я пізнав голос Гергея.

— Аж тепер я пропав — подумав я собі — у два огні попався. Та склалося інакше. Фукс ухопив мене за руку й повів до маленьких дверцят, отворив їх і друлив мене туди. Я злетів неначе на якісь вузьенькі східці, а кругом мене була темрява.

Зараз підліз я в гору назад під двері, щоб слухати, що говоритимуть. І чую:

— А то лихо, що хлопця ще не маєте — каже Фукс.

— Його зловлять, а ви ходіть на ратуш, як свідок, що ви бачили, як цей хлопець у лісі копав і вдарив мотикою пана Гергея.

А Фукс:

— Це все дарма, коли не маєте хлопця. Його не найдуть, бо втік.

— Утік? куди? — скричали оба.

— Ві Львові є чотири виходи, дві брамі, дві фірті — певно одною з них утік.

— Е, вам жарти в голові, а нам під ногами горить — кажуть оба.

— А мені не горить, — каже Фукс спокійно, бо я так якби мав його в кишені. Та за дурно не виявлю його вам.

Тут стали торгуватися за мене. Довго торгувалися. Жид давав сто, двісті, триста й п'ятьсот дукатів, та Фукс не хотів відступити від тисячі дукатів.

Жид не мав при собі тільки грошей. Тож рішили, що поїдуть до Винник, де жид мав сво-

яка, який виручить йому потрібну суму. Фукс виняв ключ із дверцят і за хвилину вийшли всі три.

Втеча.

Я аж лекше відітхнув, як вони відійшли, хоч свідомий був цього в якій я небезпеці. Сливе безвихідній. На всі боки забезпечився драбуга: чи сьак, чи так йому все зиськ. Або мене страхом візьме й видам йому цю прокляту викопану скриньку й діамант буде його, а як ні то віддасть мене жидюзі й дістане рбіцянних тисячу дукатів. Та хочби я й видав йому діамант, то живий не вийду з його рук; не схоче він мати свідка й жде мене те саме, що цього венецького доктора Курція, що про нього оповідав мені Довган, що він його спрятав, а його маєток загарбав і так вкінці злочин заховав, що доси ніяк не могли попасти на сліди. І стало мені ясно, що мушу відсіля тікати й то заразісінько, заки вони вернуть із Винник. І став я розглядатися довкола. А очі вже привикли до темряви. Була це невеличка кімнатка. З гори падало слабесеньке світло невеличкими шпарами знадвору. Очевидно є там вікно та закрите віконницею. Та вікно так високо, що годі досягнути його рукою. Став я шукати чогось, що по ньому мігби я видістатися на гору. Найшов якусь деревляну скриню й підсунув її так, щоб із ньої можна досягти вікна. Виліз на скриню, станув на пальцях і шарпнув дошку, що була пририта замість віконниці. А скриня піді мною трісь-трісь, а я гу-гуп як довгий на землю.

Зірвався я зараз на рівні ноги. А в кімнатці вже ясно, бо вже дошка незаслонювала вікна. Приступаю до паки, а на ній віко заломалося й тому я впав. А в паці різні, різнісінькі папері й книги якісь. Сів я собі на паці та й думаю, що мені діяти. А все дивлюся в це кругле віконце, що одно одинокє могло бути виходом для мене з цієї тюрми. Та чи продістануся я крізь нього? Воно дуже маленьке. При тім став я розглядати папері. Не розумів я їх, бо всі були писані по латині. Було там ще кілька плящинок і довгий кинжал.

Впав мені в очи насамперед кинжал, бо міг мені бути дуже пожиточний у потребі. Взяв я його в руку і виняв із шкіряної піхви; трохи була його ржа наділа, але ще був гострий і як зброя міг добре служити. Згорнув я потім папери та й хочу їх назад вкинути до скрині разом із тими плящинками, коли на однім із них впадає мені в око виписане більшими буквами назвище: Андрій Курцій. Я кинувся на ці папери та дякував у думці Красовському, що навчив мене читати, бо передше я ледви з друкованого вмів читати, а писаного ні в зуб. Було тих паперів кільканацять штук. Я хоч не міг усього не лише розуміти, але навіть і відчитати, то прецінь було ясне, що все це торкається того венецького доктора Курція, що то задержався був у Фукса у Львові та так загадочно згинув без сліду і без вісти. Мене зморозило, я здеревів. Здавалося мені, що з тих паперів тече кров і що як добре зачну заглядати по кутах між ці грати і хламіття, найду там трупа. Мені дзвонило в ухах. І вже з тих паперів я був

зовсім певний, що Фукс убив доктора Курція та що мене таксамо вбє. Тепер було мені ясно, що маю лише двос перед собою: втекти або вмерти, а третього нічого нема.

Забрав я всі папери по докторові Курцієві, зробив із них один звиток і сховав добре у кишені. Я знав тепер, що коли вийду відси живий, буде то страшна зброя проти Фукса, далеко страшніша, ніж той кинжал, який я мав у поготівлі, та що тоді Фукс краще ще буде в моїх руках, ніж я нині в його.

Але як втекти? Як сказано, одинока дорога була крізь віконце, але щоби туди видістатися, треба було дістатися до вікна, перетиснутися через нього лежачи на животі, ногами до подвіря, головою до комірки, бо воно було занадто тісне, аби інакше зробити це. А щоби тим одиноким способом видістатися крізь вікно, треба було знову собі уставити ніби руштування, таке високе, щоби рівнялося з віконною фрамугою. То було найважніше і до того я зараз забрався.

Треба було насамперед присунути цю велику і високу скриню до самої стіни під вікно. То була нелегка робота, бо скриня була дуже тяжка, а долівка з цегли дуже нерівна, тому посувати по ній тягар було дуже тяжко. Я не гаючись узявся до цього. Що припруся до скрині з усієї сили, що аж ребра тріщать мені, то ледви на цаль рушу її. Піт уже ллється мені з чола, руки вже опадають із умучення, хребет страшно болить, а це прокляте скринище ледви на пів ліктя посунулося, як слимак по піску. Алеж тут про життя

йде або про смерть, тож що впаду на силах, то знов змагаюся, останнього віддиху добуваю, а не перестаю. Що хвильки мушу перервати це прокляте посування, бо хоч скриня страшенно тяжка, то прецінь не мусить бути повна, бо як лише посуну по цеглі, то зараз задуднить і задзвонить, начеб у ній товклися самі ланцюги.

Богато часу втратив я на посуванні того скринища і вже добре було зполудня, коли нарешті присунув її під само вікно. Тепер узяв я той стіл на двох ногах, але щож вдіну з ним, коли на скрині не буде стояти? Оглядаюся за чимсь, з чогоби можна дочепити йому дві ноги. Ніде нема ні шматка дерева ні патика. Вже не знаю, що зроблю, коли впадають мені в ючі ці старі заповорошені книги на долівці. Укладаю їх під стіл замість бракуючих ніг і бачу на велику втіху, що тепер стіл сильно стоїть, а від нього до фрамуги вікна лише мало що не дістає.

Треба було тепер поглянути, що є за вікном. Вилажу на це моє руштування, обережно, щоби книжки не висунулися і все щоби не завалилося підімною. Бачу тепер, що віконце має два крила, а в них самі малі шибки, запускані на олово. Відчиняю і бачу, що одне крило є на завісах і дасться легко виняти, але друге нерухоме, прикріплене в самім мурі. Треба його силою вилупати. Пробую руками, не йде. Злажу на діл і мало що не перевертаю собою всього, але якось пішло. Беру зі землі той кинжал по докторі а як вийшов знову на гору, беруся ним лупати рами від вікна. Щастя, що хоч були дубові, але від часу і непо-

годи вже надпорохнали. Інакше, хто зна, чи на час зробивби я був цю роботу, бо кинжал уже до неї не надавався, лише дзьобати тай дзьобати, а успіху не видати.

Вкінці виняв я ціле вікно і всуваюся в отвір, а бачу на мою втіху, що доволі великий, щоби пересунутися плечима. Розглядаюся раз, лежучи у вікні на мурі, що був широкий, вихиляю голову, що там на долі? Бачу дуже тісне подвіря, довкола замкнене високими мурами, а всі мури сліпі, нема в них ніодного вікна. Один із тих мурів, лівий, то був очевидно від Зарваниці; другий, що напроти мене, від шкотської ulици, третій по правій, від камениці радчині Кореньовської. Дивлюся на саму долину, під себе, і бачу тут на мою втіху, двері. Вони не можуть провадити деінде, лише у сіни тої камениці, в якій я сиджу замкнений. Коли мені пощастить опуститися на землю, то матиму куди вийти на Ринок, а я вже боявся, що з того зовсім замуrowаного подвіря нема виходу, і що я знову найдуся в клітці.

Тепер ходить про те, як спуститися на діл? Вертаю на це моє руштування, злажу на долівку і скоро бачу, що то менший клопіт, бо прецінь полотна маю аж за богато. Напсував я того полотна більше ніж було треба, не дбав, що Фуксика буде гніватися, бо я надер його в паси і навявав стільки, що не з одного поверха, але мало що не з ратушевої вежі бувби міг опуститися на ньому. Не знав я де привязати цю линву при самім вікні, тому привязав її до двох залізних вух, які мала по обох боках ця кована скриня, пере-

волік поза стіл, а відтам мала піти через вікно. Одначе я ще не пускав її, доки не буде пора на це, а здавалося мені, що щойно як западе вечер, буде найкращий час до втечі. Як я зробив це все, поклався на долівку, бо вже мене всі кости боліли від умучення і сам я не знаю як і коли, заснув я собі в найліпше.

Страх мене зняв не малий; як я пробудився, бо вже смеркалося. Сердився я сам на себе, що я такий необачний та що не боронився перед сном. Бож легко було заспати аж до повороту Фукса, а тоді вже не булоби для мене рятунку. Зірвався я, начеб хто мечем замахнувся на мене, поручив себе Господу Богу і Пресвятій Діві тай забрався до діла. Щоби могли назадгузь на череві пересунутися крізь вікно, треба було ще підвищити руштування. Помогли мені до цього дві порожні деревляні бочки, які я уставив на самім верху днами до гори, як можна було найбезпечніше. Я подумав теж про те, що як пересуватисяму крізь вікно, мусітиму взяти лікті і руки з ливною під себе, а як перепихатисяму назадгузь, поздираю собі долоні до муру віконної фрамуґи, тому як далось, я обвинув руки полотном.

Виліз я на верх мого руштування, схопився сильно ливни, зробленої з полотна, присів рачки, а потім ноги всунув у вікно і став сунутися назадгузь. Не було то так легко, як мені передше на око здавалося; не мав я в що опертися, бо ціле те моє руштування могло завалитися з чого небудь; тож я наче вуж мусів попихати сам себе, а потім наче шука кидати собою взад, щоби виса-

дитися з вікна. Коли я вкінці більшою половиною вже висунувся і кинувся з усієї сили взад, так страшно потовкся в руки і в голову, що мало що не втратив притомности та мало що не випустив ливви з рук, а тоді певно бувби впав і скрутив собі вязи. На щастя видержав я це якось і найшовся на долі.

Скочив я до тих одних дверей, що були на подвірі, перебіг довгий темний хідник і впав у сіни камениці, з сіней у браму, з брами на Ринок. Я не думав над цим передше, куди мені рятуватися, як уже буду вільний. Тому на вгад беруся до Руської вулиці. Ледви я пробіг кільканацять кроків, чую, хтось біжить за мною і кричить, щоби мене держати та пізнаю з жахом, що то Фукс. Що маю лише віддиху в грудях і сили в ногах, біжу стрілою, коли нараз впадає мені в дорогу цей мулярчук, Італієць Палермі, схопив мене за горло і кричить:

— Чекай, злодію!

Хочу його на силу відтрунути і бувби я його відтрунув, але в тій хвилі хапає мене Фукс за барки. Вириваюся як можу, копаю ногами, шарпаюся, пробую кусати — все дарма, держуть мене кріпко оба, а Фукс до своєї камениці з усієї сили тягне мене. Коли я так гадаю, що я вже пропав, бо навіть кинжала не можу видістати, щоби боронитися, так мене сильно держали, один за горло, другий за обі руки, нараз якісь великанські ручища замахнулися коло мене в сумерку, одна хапас за шию Фукса, друга Палермія і заки я шарпнувся далі, бевх, оба лежать на землі.

В тій хвилі хтось схопив мене за руку тай каже на вухо:

— Втікай за мною!

Був то Довган. Заки тамті два підвелися зі землі, він уже відсадився далеко до Босацької фірти, а я за ним.

»Довган свідомий«.

Я біг за Довганом, не знав куди: насамперед до Босацької фірти, відси здовж міського муру аж до Вірмен, від Вірмен знову попід дим пана Штанця Шюльца назад до вулиці Божого Тіла. Аж вкінці бачу, що ми зробили ніби коло тай добігаємо до задньої брами камениці пана Шпитка. Тут Довган задержався, виняв із кишені ключ, відчинив браму, потрутив мене до сіней тай зараз замкнув. Станув я задиханий, а як лише трохи відітхнув, питаюся:

— Довгане, а шукали мене тут із ратуша?

— Шукали — каже Довган й тягне мене за собою до індермаха.

Я був без шапки, бо лишилася у Фукса. Тож кажу йому, що мушу взяти собі стару шапку з мого ванькирика. Пустив мене, але йшов слідом за мною. Вже було зовсім стемнілося. Іду на омацьки у кут, де стояла моя скринька, а мав я на думці не шапку, але цю залізну Семенову коробочку. Чи є ще вона? Шукаю — скриньки моєї нема. !

— Довгане, а моя скринька? — питаю переляканий — може забрали мені її?

— Може булиби взяли — каже Довган — але я її завчасу сховав. Є в індермасі за белями бавовни. Йди й ти зараз там, сховайся за белею, а з Фуксом не заходи собі!

— Довгане, хай Бог заплатить вам за те, що ви мене живого видерли цьому злюці! В саму пору було, бо колиб не ця щаслива нагода, вже булиби по мені!

— То ніяка нагода — пробормотів сторож. Бо у нього все так було, коли говорив що — я тебе рано здалека бачив, як ти з Фуксом за пан-брат ішов. Я весь час мав Фуксів дім на оці, а коли тебе не було і пан Ілля розпитував, а Красовський і Чесак приходили, добре я їм говорив: Фукс! Вони сміялися з мене, а моя правда була: Фукс.

Завів мене до склепу між товари, де вже була моя скринька. Я ніби шукав шапки, а хопив за сукманку, мацяю, залізна коробочка є! Виняв я її й крадьки сховав у кишеню, хоч і так Довган бувби не міг бачити, бо в індермасі була темна ніч.

— Довгане, — кажу я тепер — заки розвидніється, мене вже тут не буде. Така божа воля, що хоч я нічого злого не зробив, мушу втікати перед лихими людьми. Одначе мушу бачити пана Ляшкевича, конче мушу. Маю вельми важну справу до нього. Чи пан Ляшкевич дома?

— Пан Ляшкевич нагорі, а пани на вечері з цим купцем, що приїхав.

— Ідїть же до нього, благаю вас, ідїть і викличте його мені. Скажіть: маю важне діло до

нього. Не мос діло, чуже, але важне, дуже важне. Ідїтьже, прошу вас! Я вам лише одно скажу: Фукс!

Довган надумувався трохи, але пішов. А певно це його найбільше переконало, що я Фукса назвав. За хвилю вернув із ліхтарнею, а за ним прийшов Ляшкевич. Не сказав до мене ні слова, поглянув лише мені в очи, а здавалося мені, що не з гнівом, але наче зі жалем і смутком

— Пане Ляшкевич, не про себе хочу я вам говорити, не пора тепер на це. Але візьміть отсі папери тай несіть їх зараз до пана Шпитка й до цього купця з Венеції, брата доктора Курція! — кажу я тай витягнув із кишені папери, що їх найшов у коморі у Фукса і даю йому їх до рук.

— Що то за папері й відкіля маєш їх? — питається Ляшкевич.

— Фуксові забрав я їх, а що в них, подивіться.

Ляшкевич взяв папери тай пішов, а Довган зачинив залізні двері від індермаха тай також відійшов. Пройшла добра година, коли я почув знову ключ у замку й увійшов Довган

— Пан Ляшкевич каже тобі йти до нього — каже й з ліхтаркою йде наперед.

Пішов я за ним на другий поверх, де була Ляшкевичева кімната. Застав я його самого. Знову глянув на мене таксамо як передше, з жалем і смутком, а мені це прикріше було, ніж колиб накинувся на мене з гнівом.

— Говори, як дістав ти ці папері? — питається.

Я розказав коротко, що вранці Фукс мене на силу запровадив у свою хату, що замкнув там мене у темній коморі, що я найшов там ці папери та що втік крізь вікно. Але що зайшло між нами, цього й словечком не згадую. Ляшкевич каже на це:

— Яке тобі діло з Фуксом?

Мовчу хвилинку, не знаю, що сказати, а вкінці кажу:

— Фукс хоче мати від мене це, чого я йому не можу дати й хоче знати це, чого я йому не скажу.

— Ані мені?

— Пане Ляшкевич, — сказав я і цілую його руку — пробі, не гадайте зле про мене! До часу вірте, що я не злочинець і на совісти не маю ніякої вини! Не викажеться на мене ніщо, хоч я сьогодні сам не в силі оборонитися, хоч як бажавби цього.

— То не кажи мені, — каже Ляшкевич — коли не хочеш, або не можеш. Я навіть не рад знати. Волю вже так. Та мусиш знати, що у пана Шпитка не можеш остати, а ві Львові також ні. Шукав тебе пан вїйт, хотів тебе на ратуш. Пан Шпитко казав, що тебе вже нема дома. Колиж ти вернувби, обіцяв зараз ставити тебе в уряді. А цього тобі не треба говорити, що пан Шпитко додержить слова.

— То маю зараз іти? — питаю.

— Через ніч уже лишися і завтра весь день, але щоби тебе око людське не бачило. Один лише Довган буде знати про тебе. Трицять літ служу

панові Ярославові, а за весь той час я ні разу не збрехав. Завтра збрешу йому вперше. Бо коли питає мене, скажу, що тебе нема. Ти вирятував мене з нещастя, може й від смерти. Тому й я тебе хочу вирятувати з нещастя а може також від смерти. Але вже сквітуємося. Вже нічого більше не можу зробити.

Великий жаль стиснув мене за серце, що трачу і добру славу й добродія, що ці всі чесні люди, котрих мені Бог дав був сироті, за злочинця тепер матимуть мене та що знову мусітиму тинятися по світу, наче собака бездомна. Я розплакався і від цього плачу слова не міг промовити.

— Бог тебе не покине, радше стелиться тобі тепер дорога, на якій можеш доступити великої ласки, — потішав мене Ляшкевич — коли ти варта її. Чого ти так дуже бажав, тепер маєш: поїдеш у Туреччину!

— В Туреччину! — скрикнув я і власним ухам не вірив.

— То Боже провидіння. Папері, що ти їх забрав із дому Фукса, я віддав братові доктора Курція з Венеції. То дирографи і записи на великі суми, що належать його небіщикові братові. Без цих паперів, хто зна, чи бувби їх коли відібрав, а в них лежать великі богацтва. Отже пан Курцій, вдячний за це, призначив для тебе десять цекінів. У твоїй скарбонці призбиралося також трохи гроша, разом то дасть сумку. З цим можеш батька шукати. Дорога не буде тебе коштувати ні там, ані назад, коли Бог щасливо pomoже.

Я впав до ніг Ляшкевичеві, хотів цілувати

його ноги, але він не допустив до цього і говорив лалі:

— Так зложилося на твоє щастя, що позавтра виїздить пан Гарбар із валкою до Туреччини. Попрошу його, щоби взяв тебе зі собою. Поїдеш як його челядник. Дам тобі також листа до Русука до Василянина о. Володимира. Він там тепер є тай знає про богатюх християнських бранців. Може він що чував про твого батька, то поможе тобі. І гроші і лист передам тобі завтра вечером Довганом. Як найти пана Гарбаря, також дізнаєшся від Довгана. Завтра весь день пересидь у криївці, щоби тебе, сохрानь Боже, ніхто не бачив, бо йде про твою голову.

Сказав це Ляшкевич і відійшов мерщій, не дав мені навіть часу подякувати. Довган замкнув мене на ключ. Поклався я на порожніх мішках, але не спав нітрохи. До мене ніхто не заглянув, крім Довгана. Він приносив мені їсти, але нічого не хотів говорити, лише по давньому наче ведмідь бурмотів.

Сидів я сам і думав. Тішило мене, що їду в Туреччину шукати батька. Та одно журило мене, що робити з діамантом? Взяти цю прокляту коробочку зі собою чейже не можу у Туреччину? Бо хто зна, які там мене нові пригоди чекають? А лишити? Де? Кому? А колиб я її й хотів закопати, вже не можу, коли до самого виїзду з Гарбарем мушу сидіти замкнений.

Діждався я вкінці вечера. Коли вже добре стемнілося, чую ключ у замку, відчиняються двері й увиходить Довган. Бачу, що не такий, як усе:

чогось вдоволений. Приніс мені вечеру, а коли я взявся їсти, він несподівано махнув рукою, начеб уже чомусь був кінець, начеб щось уже запало, й каже:

— Фукс!

Глянув я на нього тай сміятися мені хочеться, а він також викривив рота, начеб зів щось дуже квасного або гіркого. Це в нього означало сміх. І каже він:

— Фукс! Утік Фукс!

І розкажує мені, що Фукс утік певно тому, що я забрав йому папері доктора Курція, з яких виходить, що то він убив його. Зараз на другий день після моєї втечі вийт із присяжними і кількома людьми вибрався до нього, щоби перешукати цілу хату. Познаходили якісь речі цього венецького доктора, але самого Фукса не дістали. Пропав без сліду, звітрив, чим усе пахне — та що вкінці завтра далі шукатимуть і копати в пивницях, чи не найдуть де трупа. Коли Довган скінчив оповідати, сказав іще на відхідному:

— Опівночі прийду. Підемо до пана Гарбаря.

Я попросив ще Довгана, щоб пішов зі мною до Чесака, бо маю сказати йому щось дуже важне. Довган по короткій надумі згодився. Відчинив мені задню браму камениці, але самого мене не хотів пустити, а йшов зі мною.

Клопотівська камениця, що в ній жив кравець Чесак і що була його власна, була — як я вже давніше згадував — зараз коло міського мур, недалеко Ринку. Пересунулися ми в темноті

ніхто нас не пізнав, а й мало хто стрінув. Довган ждав на мене біля камениці. Я ввійшов до середини, бо ще було відчинено. Челяди вже у варстаті не було. Сидів лише Чесак із Оленкою при вечері. Коли побачили мене, обоє скоро встали від стола. Гляділи на мене, начеб я прийшов із тамтого світа. Поздоровив я їх чемно тай кажу:

— Пане Чесак, приходжу попрощатися з вами і з панною Оленкою тай від щирого серця подякувати, що ви були такі добрі для мене. А прошу вас, пане Чесак — і панну Оленку прошу, не вірте, колиб хто зле говорив про мене. Бо я не почуваюся до нічого злого тай Бог свідком, що я в совісти моїй не винен.

Чесак дзвонив ложкою по мисці, очи опустив у діл, видно не знав, що має сказати на те. а Оленка також нічого не говорила. Гляділа мені просто в очи, бистро й пронизуючо, начеб хотіла відчитати мені з очей і з лиця, чи говорю правду. Я не спустив очей, бо не мав чого соромитися в душі, а Оленка питається:

— А куди Бог провадить?

— В Туреччину з валкою їду, зараз на світанку.

Стали мене тепер випитувати. А я, що міг говорив, а серце мене боліло, що цим добрим людям усього не можу сказати й скриватися мушу перед ними з власною правдою, начеб то була нечесна справа і не моя, але крадена. Оленка приобіцяла мені, як я просив її, що своїм вуйком, Зазуляком, дасть знати мамі до Стрілкович, що зі мною сталося, що здоровлю її і прошу, аби не

журилася, бо Бог позволить мені вернутися з цієї мандрівки а може й не самому. Я вже хотів іти, коли Оленка просила мене заждати хвилинку, а сама вибігла до другої хати.

По хвилі Оленка вернулася. Принесла щось з другої хати, подає мені тай каже:

— Хай Івась усе носить це на шиї, а Божа Матір хай хранить його тай разом із батьком здорового верне додому.

Був то медалик із визерунком Пресвятої Діви на шовковому шнурочку. Взяв я його вдячний до глибини душі, а щоби подякувати, словечка навіть не в силі був промовити зі зворушення й радощів.

З тяжким серцем вернув я до камениці пана Шпитка і до моєї криївки. А коли Довган вже хотів відійти та знову аж до півночі замкнути мене на ключ, приходить мені нараз думка до голови признатися йому й кажу:

— Довган!

Він задержався при дверях.

— Довган! Був раз козак...

Довган вибалушив на мене очи тай каже:

— А що то, казка буде?

— Буде казка, але правдива, — кажу — казка про козака, про справжнього, про такого козака, що за Дніпром, за порогами жиє, з Турками і Татарами воює, на Чорне Море виправляється, поганські городи й замки з димом пускає...

Довган, що перед хвилиною глядів на мене, як на бабу при кужілі, що дітям казки розказує, й увесь час стояв при відчинених дверях, щоби

вийти, примкнув тепер двері тай цікаво приступив до мене ближче. Поклав навіть на скриню ліхтарку і ключ, що їх усе держав готовими. Видно, що рад був знати, що то за повість буде. А воно вже так, що українські селяне, головнож ці, що живуть під Львовом, дуже любуються в козацтві. Не мають вони нічого за більше щастя в світі над козацьке життя і над буйність молодців, яких шанують як найславніших лицарів і героїв. А яких двадцятькілька літ опісля, коли настали козацькі війни під славним запорожським гетьманом Богданом Хмельницьким, що то Львів облягав, тоді наші українські люди держали з ним, розвідки робили для них.

Довган пропадав за козацтвом. Бачу, що дуже уважно слухас тай кажу далі:

— Цей козак, то був козак із козаків, з діда прадіда молодець. Батько його був козацьким осаулом, а такий був страшний Туркам, що сам султан знав про нього, а баші дріжали на його згадку. Цього осаула один турецький жид зрадою спіймав і Туркам продав, тепер вони мають його в своїх руках і стогне він у них у страшній неволі, так як і мій батько, про котрого знаєте. Той то козак хоче відімститися на Турках і на цьому жидові тай хоче відбити свого батька з неволі.

Довган стиснув свою долоню, бо була широка наче лопата, в такий сильний п'ястук, що йно мури товкти ним, наче молотом — і вдарив з усієї сили у велику скриню з товарами, що була найближче, тай мало не розсадив її.

— Щоби це зробити, — кажу далі — в цього козака є лише один спосіб. Цей спосіб він поручив мені, бо сам мусів утікати. Я цей спосіб знову комусь мушу поручити, бо сам їду у поганські краї і не можу цього забрати зі собою. Тому я вам виявлю це, бо маю вас за чесну і вірну душу, Довгане. Але я мусів цьому козакові присягти, мусите і ви мені. Присягнете?

— Присягну — сказав Довган і підніс руку вгору.

— Присягніть, що ніхто не буде цього знати і бачити, лише той, хто до вас прийде зі знаком — кажу тай добуваю цей медалик із Пресвятою Дівою, що я його дістав від Оленки. Показав його Довганові тай кажу:

— На цю Пресвяту Матір Божу — і на спасення душі вашої, так мені присягайте, як я цьому козакові присягав, а як присягу зломите, будете під великою клятьбою і будете від святої Трійці відлучені та на місце Юди покликані!

Довган присяг, а я йому таксамо, як колись козак Семен мені, приказую, щоби нікому цього не віддав, лише або мені самому, або такому, що прийде до нього, вдарить його по лівому рамени й скаже: »Пророк Магомет!«

Навчив я його так усього, як мене Семен навчив. Коли я вже був певен, що Довган добре зрозумів, витягаю цей мішечок і даю йому його в руки. Здивувався дуже, що то таке мале і незначне. Глядить на мене і питається:

— І то вже весь той »спосіб«?

- Весь, Довгане, а я сам не знаю, що там

е тай вам не ялося знати і під присягою не вільно. Ховайте то як найбезпечніше, найтайніше, як лише можете, а, будьте певні, що колиб хто знав, що маєте це, на життя ваше напосядуться. Тай і те памятайте, що колиб ви мене і цих козаків зрадили, смерть певна жде вас, а по смерті вічна кара!

— Не буде цього в мене — каже Довган та як схопив цей мішечок із залізною коробочкою, так і цілий зник йому в пригорщі, начеб то був горіх.

— А як я відіду, — кажу далі — підете до Оленки Чесаківної тай перекажете їй від мене, щоби написала мамі, що колиб якийсь чужий чоловік, а передовсім козак, питав за мною, тоді має йому сказати, щоби йшов до вас і що ви свідомі. Хай лише мама вкаже, де вас шукати, що у пана Шпитка у Львові тай хай скаже слова: »Довган свідомий«.

— Довган свідомий! — повторив він. А мені здавалося, начеб був задоволений і за честь мав собі, що стався повірником важної а таємничої річи.

— А як ви це сховаєте? — питаюся ще.

— Що? той »спосіб«? — каже Довган й поглядає на мішечок у пригорщі. — Цей »спосіб« такий малесенький, а я не вмівби сховати його! Чорт не найде його!

Мені полекшало, коли вже не мав того мішечка з коробочкою. Хвилину думав я над цим, чи не легкодушно почав я собі, що так повірив Довганові. Та я пізнав добре цю чесну людину.

за цих кілька місяців і я мігби сміло присягнути, що в його серці не сидить зрада та що на сліпо буде вірний як пес. У нього буде безпечніше, як колиб я закопав глибоко в землі.

Тимчасом на ратуші вибила північ. Довган пішов, а за хвилиночку вернувся. Дав мені мішочок із грішми, доволі тяжкий і лист до о. Володимира в Адріянополі. Потім добув ізза пазухи пистоль і мішечок пороху та куль і каже:

— Тут маеш мішечок із грішми і лист від пана Ляшкевича, а пистоль візьми від мене. Придасться, бо між поганців їдеш. А тепер ходи!

Узяв мій клуночок, що вже був готов і попровадив мене на Вірменську вулицю. Станули ми перед одним домом із дуже широкою брамою. Довган застукав. Відчинили нам і ми ввійшли на велике подвіря. Там стояли великі багаті вози з високими полотняними будами, такісамі, як був віз мого батька. Біля возів був якийсь чоловік. Довган сказав йому щось, а він казав мені влізти до воза під буду і там сидіти та не виставляти голови, поки не виїдемо за місто. Попращався я щиро, зі сльозами в очах, із Довганом, добрим моім приятелем і оборонцем.

— Помагай вам Бог, Довгане, помагай вам Бог, добрий чоловіче!

— Хай тебе Господь провадить, а вертай здоров! — сказав Довган і зник у нічній пітьмі.

Валкою у Туреччину.

Ледви світало на небі, як рушили вози. Галицькі ворота були ще зачинені. Їх щойно нам

відчинили. Аж коли ми минули нову бернадницьку церкву й виїхали на глинянський гостинець, виліз я зпід буди та сів собі біля погонича. Всіх цих, що відїздили, відпроваджували чималий шмат дороги їх свояки та знакомі. Тільки мене ніхто не відпроваджував. Така сирітська моя доля. Колиж я тепер із буди виглянув на світ божий, він виглядав мені веселий як ніколи, бож я виїздив на волю. Було то якось у половині серпня. Сонічко виходило на погідне небо, світ виглядав наче увесь золотий і рожевий. А було весело, аж на душі робилося тепло й ясно.

У Кривчицях задержалися вози перед коршмою, що була при самій дорозі. Свояки і приятелі Гарбаря та цих, що їхали з ним у Туреччину, тут розпрощалися. Вкінці, за яких добрих дві години, розлучилися, киваючи руками й махаючи шапками. Вози рушили далі.

Три вози їхали далі зі Львова, а лише цей один, що я в ньому сидів, був дуже навантажений. У двох інших був легкий, дорогоцінний крам. Ними їхали самі вірмени, між ними купці Вартанович і Шимонович. Вони їхали за килимами та шовками. Захнович їхав за що найгарнішими кіньми, бо торгував ними. Мав при собі Захнович якогось Боднарчука. Знався цей Боднарчук дуже добре на конях, умів коло них ходити, як ніхто інший. Був то невеличкий вже старий чоловік, із величезними сивими вусищами.

Мій віз навантажений був щітками, які виробляли у Львові, а продавали на Волощині, львівськими, горлицькими і фалендишівськими сукнами,

коленським полотном, норимберськими ножами і попелицями. На возі самого Гарбаря були скрині зі соболями, з бурштином і з львівськими й авгсбурськими сріблами. Все це везли на «штгах» у Туреччину, себто мали міняти за тамошній товар, як килими, золотоглави, дорогоцінні камені, корали, коріння, й інші заморські речі.

Спершу їхали лише три вози. Та по дорозі всюди мали прилучитися до нас іще купецькі вози: у Золочеві, Тереховлі, а головно в Кам'янці Подільській. У цьому значному місті є чимало вірмен, що ведуть велику торгівлю, а стільки їх там, що у Львові, а може і більше. Над цими всіми, що їхали з нами або мали їхати, а також і над цілою валкою старшим, або як то кажуть: караван-башею був Гарбар. Усі мали його слухати, головно, коли вже валка виїде з границь краю.

Гарбар більше свого життя прожив на валках, ніж дома у Львові. Все йно їздив там і назад із Царгорода до Львова, а зі Львова до Царгорода, а часом і в перські краї виправлявся. Знав усі шляхи, міста, турецькі звичаї й обичаї, говорив сімома ріжними мовами, а саме по українськи, по польськи, по німецьки, по італійськи, по вірменськи, по турецьки і по молдаванськи. Тож усе вибирали його караван-башею, а він у цьому виявляв такий розум і вправність, що все без пригоди перепроваджував крам і людей. Крім того Гарбар їздив у Туреччину все за еміром, себто за спеціальним турецьким дозволом. І цим разом

мав такий емір. Так отже всі надіялися, що матимуть із ним безпечну дорогу.

Щойно на першому попасі в Глинянах відізвався до мене Гарбар. Бо досі не звертав на мене уваги, так начеб мене зовсім не було.

Гарбар почав із того, що маю бути вдячний Ляшкевичові, бо лише для нього зробив це, що мене незнаного взяв собі за хлопця до цієї турецької мандрівки. Щоби я не зробив Ляшкевичеві сорому, а собі ще більшого й великої шкоди, але чесно й слухняно справувався, бо — каже — і зі шкірою буде зле і на загибель де покину тебе між розбишаками. Я мав служити лише йому самому, доглядати краму, коло його зброї ходити — а мав її зі собою кільканацять штук, і рушниці, пістолі й шабель — так, щоби в разі пригоди озброїти кожного візника та купця. Я мав пильнувати шатра і подорожної кухні, помагати при відправлюванні мит, оброки держати під числом і в усім, що приключиться та що буде греба, бути готовим на його приказ.

Іхали ми далі на Золочів, Теробовлю, Скалу, з дуже короткими попасами а найчастіше й нічу, бо тоді було дуже горячо аж до самого Камянця Подільського. Там ми задержалися цілі дві доби. В Золочеві долучився до нас оден віз. Виправили його тамошні вірмени. В Теробовлі також один. З Камянця виїхали ми вже довгим журавлем, бо знову прибуло нам три вози.

Зібралось так велике товариство. Було нас разом кільканацять. Усі були купці від різних

кравів. Найбільше було вірмен, але були й українці.

Доїздили ми до Кам'янця. Є тут що бачити і чому дивуватися в цьому знатному місті, таке воно укріплене, що сила людська не здобуде його. Здалека видно його, як на стрімкій скелі замок у небо сторчить, а довкола скелі сторожать місто. Під цими скелями ріка Смотрич шумить, так що хіба птах там дістанеться, а татарин і турчин ані відважиться вдаряти на таке місто. Розказував Гарбар, що тому два літа, коли йшла битва з турками під Хотином, тоді сам султан, або турецький цар, Осман підійшов під Кам'янець, щоби його здобувати. Колиж побачив цю твердиню, сказав: »Бог сам збудував цей замок, хайже його сам Бог здобуває« — і відійшов із нічим.

Розказують, що в цьому Кам'янці є підземні склепи, що йдуть із замку попід ціле місто, а з міста попід Дністер аж до другого замку в Хотині, що вже у волоській землі. Наша дорога вела на цей Хотин. Переправилися ми через Дністер на волоський беріг і так розлучилися з батьківщиною. Тут зачиналися чужі краї, щоправда ще християнські, але вже під владою турецького царя. Йому князі цієї землі — зовуть їх господарями — мусять платити річний гарач і на кожен його приказ ставитися з військом і його низькими слугами себе вважати. Він же, коли який господар не сподобається, то прожене, а часом шовковим стричком своїм післанцям задушити велить.

Хотинський замок побудований на скелі. Я

глядів на нього, як дитина гляділаби на це, що їй показалосяби нечаяно на яві, що їй нянька розказувала. Ще в Кульчицях наслухався я про хотинську битву. Наслухався таких див, що казкою здавалися, хоч то сама щира правда була. На цих хотинських полях один український козак ішов на сімох Турків, не дався їм, ба ще й багато вбив їх. Бо то так було, що сам султан Осман вирушив на цю війну з величезним військом. Зі собою мав чотириста тисяч війська, гармат мало що не триста і десять тисяч верблюдів із харчами, порохом, кулями. Два місяці тягнулась війна і султан мусів уступити, нічого не зискав.

Оглядали ми поля, що на них ішли ці страшні бої. Жах і жаль проймав, як гляділося на ці сліди густі по них, що майже ступав ти по людських кістках, що їх гайвороння й вдовки пообідали. Всюди шанці й окопи, так як військо покопало їх, щоби боронитися перед Турками, поорані кулями, а тепер бурянами зарослі; кінські кости, татарські стріли, поломані списи, все це розсипане між густими бурянами та лозиною. Куди глянеш, зараз бачиш, що тут смерть собі танцювала.

Недалеко за Хотином переправилися ми через ріку Прут і їхали вже далі волооською країною. За містом Сучавою, під Уреком, знову пан Гарбар показував глибокі яруги й діси, де Волохи вирізали польську шляхту.

Перед Ясами, столицею волоського князя або господаря, Гарбар казав станути возам. Ми поз-

сідали з возів, оглядали цецорські поля, де кілька літ тому йшов страшний бій з Турками.

Іхали ми волоськими землями через ріку Серет до Фокшан, далі на Текучу до Римника. Тут Захнович і Боднарчук розлучилися з нами й узяли в бік іншим шляхом до Браїлі, а відтам мали їхати долиною до турецької країни Добруджі. З жалем прашали ми Захновича і Боднарчука. Дуже мені було жаль його, бо був вельми веселий і людяний для мене. А розказувати знав такі чудні і цікаві історії, що було й їсти і спати не хотілосяби, тільки слухати й слухати!

Мав також Боднарчук зі собою довжезну трембіту; грав на ній. Лише, що як коли щось розказував, то все щось нового і незвичайно веселого, а коли грав то все й усе одно і тесаме. Бо вмів лише одно, і більше нічого. Сідав по турецьки, підібгавши ноги, добував цю страшну трембіту, надував лица, що було аж посиніє, і грав усе на нуту одної і тоїсамої пісні:

Тяжкая річ любити
 І до тебе ходити,
 Скажу правду ненароком
 Година ся станет роком,
 Терпяще воздыханя,
 Же свого коханя
 Не виджу...

Власне як бим звязаний
 Од дівчини вкоханій,
 Бо она мя зневолила,

Що она мні так мовила:
 Я тебе кохаю,
 Я тобі сприяю
 Вірнейко.

Ой, коли би я тое знал,
 Коханя бим занехал.
 Але не помярковався.
 Трудно перестати,
 Ні їсти, ні спати
 Не можу.

Ах, волілбим вмерати,
 Ніжли такой страдати.
 Которая жичливая,
 Нехай будет здоровая.
 Боже звеличай,
 Мене з нею вінчай
 Вічнейко.

Але Боднарчук знав співати лише перші стрічки. Крім них нічого не співав. Усе повторяв їх і нуту одну й цю саму грав на трембіті.

Коли ми так розлучилися з обома, їхали ми на Божів, Гергиці, до великого мультанського міста Букарешту. Відтам вирушили ми і небаром віхали в турецький край, Болгарією званий. Живуть у ньому християне грецької віри. Грізний турчин держить їх під своїм ярмом і начеб у кайданах неволі.

Тут мені так здавалося, начеб я додому вернувся і між своїми найшовся. Бо з цього часу я

їхав наче німий і глухий, не розумів волоської мови. Тепер же від біди міг розмовитися, бо ті болгари, то нарід славянський, до нашого подібний, мова їх подібна на українську. Бо і тісамі слова мають, або переіначені, а всетаки зовсім схожі на наші. Що спитаєшся, як яке село називається, то відповідають тобі — зовсім начеб то було в українській країні, що: Шумівці, Могила, Сливниця, Липник, Гнійниця, Букова.

Приїхали ми вкінці над Дунай, величезну ріку, широко розлиту, що другого берега й не видно. По ній плавають уже великі судна. Край цей наче рай на землі: всюди горіхові дерева, овочів і винограду багато-багато, столісті рожі на полях, як у нас буряни, самі родяться, а на ріці зелені острови, зарослі чудовими цвітами і плющем, між ними мельони, наче золоті бані влискуються до сонця, а всюди багато птаства різного, лебеді бистрі по воді ганяють, а в глибинах риби подостатком.

На берегах Дунаю є два міста і два турецькі замки: один замок глядить на другий, а оба сильно укріплені. Це місто, що лежить на лівому березі, називається Джурджево, а це, що по правому, Руцук. Гарбар заповів був уже в дорозі, що в цьому Руцуку задержимося кілька днів, бо то знатне торговельне місто. Купці, що їхали з нами, мали там робити «штихи» на різні товари. Що сторгують у тутешніх турків і греків, то має бути в поготівлі, так що з поворотом заберуть уже приготований товар.

Малося тут закупувати килими і коври бол-

гарські. У цій країні всюди жінки по домах знають виробляти чудно взористі й гарні одяги з овечої вовни. Також і глину турецьку мали ми закупити. Така глина йде не лише до нашого краю, але й у німецькі краї. В Рущуку є гончарі, що виліплюють чудові збани, миски, гарно мальовані і поливані, а також золотом і сріблом гарно й мистецьки' писані. Є тут також багаті золоті мережки, якими вельможі прикрашують свої кімнати. Виробляють їх сермаджі або мережкарі, вправніші до цього від наших львівських, а вкінці і цей славний на весь світ пахучий олійок є в Рущуку на складі. Витискають його болгари з рожаного цвіття, наче наш олій із льону. У цій країні є цілі околиці, що живуть із цих рожаних піль, як ми зі збіжєвих ланів.

Та колиб нас навіть торговельні справи не були задержали, то і так не могли би ми далі зараз їхати, бо кілька коней нам захрамало, а що більше, найліпший наш погонич, що віз нашого караван-башу і мав нагляд над іншими фірманами, занедужав тяжко горячкою. Задержалися ми в одній великій гостинниці або в гані, бо так у Туреччині називають гостинниці. Власник гостинниці вже давно знав Гарбаря, бо і передше мій пан заїздив до нього.

Ходили ми собі до міста і разом і окремо. Ніхто нам не боронив і нічого нам турки не казали. Часом лише якийсь страшний бородач, у такому величезному турбані (завої) наче мандель збіжа, зпід лоба глянув і щось гнівно пробурмотів. Та Гарбар казав не зважати нам на це, бо —

мовляв — у кожному турчині сидить чорт, це певне. Але той чорт зчаста дрімає та доки його не збудиш, нічого тобі не зробить, а турецький нарід із природи отяжілий і завдяки цій отяжілості часто не шкідний. Бо колиб тебе турчин міг убити, не встаючи з постелі, напевно вбивби, але по старому не хочеться йому встати.

Турецький бранець.

І так за дозволом караван-баші ходив я собі по місті, наче по Львові. Подивляв усе. Раз зайшов я аж під сам замок. Стояли тут на широкому валі величезні гармати, мабуть щойно відкись привезені, бо від них щойно відпрягали буйволів. Трохи подальше поклялися на землю пушкарі або топчі, бо так їх по турецьки зовуть. Декотрі дрімали; інші гляділи на небо. Такий відпочинок називається у них кеф.

Коли я так приглядався, бачу нараз, що коло одної гармати стоїть чоловік якийсь, дуже нещасливий, грубезним ланцюхом до неї за одну ногу прикований. Козарлюга невисокий, але зате барчистий, та дуже виснажений, з великою, чорною, але вже шпаковатою бородою, лице худощаве, очи запалі; визирав із них голод і смуток. Був майже нагий, мав на собі одіння зі згребного полотна, майже в лахмітті, діра на дірі, всюди тіло визирало.

Із спочуттям у серці глянув я на нього. Він оглянувся довкола, головню в цей бік, де топчі

розложилися на мураві, починає хреститися грічі. Видно, хотів нещасний дати мені знак, що він християнин. Я підступив ближче. Він сів на землю, бо досі стояв, ніби відвернувся від мене в протиний бік і говорить спривола, притишеним голосом, але виразно, по українськи:

— Християнська душе, чоловіче милосердний, чи ти мене чуєш і розумієш? !

— Чую і розумію — відповідаю тихцем, але так, щоби він міг мене чути.

— Слава Богу; що ти не німець, бо я тебе за такого мав — каже цей вязень на ланцюху, видно так йому здавалося по мойому одязі. — Не дивися в мій бік; але на місто, на мечет дивися.

А був недалеко мечет; себто турецька святиня з вежою і півмісяцем золотистим на вершку. Тож я ніби дивлюся на цей півмісяць, а вуха пильно надставляю.

— Душе християнська, пожалій душі християнської! На святого Спаса і Богородицю благаю тебе, подай мені пильник. У хлібі мені його подай. Там, бачиш, недалеко пекар, купи два бохонці хліба; один ніби для себе, а другий для мене. Розкрий цей один хліб; сховай у ньому пильник і подай мені, а не бійся, бо нам милостиню вільно давати, коби не в грошах, бо ці собаки зараз відберуть.

Колиб я навіть не мав був страченого батька десь між Турками, був би тому нещасному бранцеві зробив, що він просив, хочби то не зовсім безпечно мало бути, а щож щойно, колиб я подумав, що, хто зна, чи і мій бідний батько не в такій са-

мій нужді тепер жиє, а до Бога зітхає, благає вивольнення? Тож іду я на безестан себто базар, то є на це місце, де є самі крамниці з ріжними крамами. І зараз бачу цигана коваля, що сидить на землі, а перед ним на продаж молотки, кліщі, пилки, пильники, цвяхи й інший ковальський крам. Вибрав я пильник, який мені виглядав найліпший, зовсім не торгувався, бо ходило про важнішу річ, ніж про той один або два аспри, на які мене циган ошукав. Купив я два бохонці хліба, скрився у закутині одного дому, де ніхто не бачив мене, розкроїв один хліб на двоє, укрив у ньому пильник, а крім того ще й один золотий цекін, що стільки значить, що добрий дукат.

Узяв я ці два хліби, сам зачинаю ломити мій бохонець і ніби смачно їсти тай так заїдаючи підходжу знову до гармат. Цей бранець ніби мене вперше побачив, зривається зі землі та хоч топчі в нашу сторону дивляться, наче прошак простягає руку, потрясає голову і до мого хліба молиться. Я ніби хвилю вагаюся а потім цей другий хліб із пильником і дукатом подаю йому. Він хапає його жадібно і зараз наче виголоднілий пес кусає його, кріпко держучи обома руками, щоби не розлетівся. Бачили це топчі й один на мене щось крикнув і рукою махнув, щоби я геть собі йшов, але хліб тому вязневі лишили.

Кілька днів побули ми в цьому Рущуку і вже кушці покінчили свої справи. Було вже час їхати, а тимчасом Гарбарів візник не лише не виздоровів, але ще тяжче занедужав.

Не було надії, щоб недужий візник скоро

вернув до здоров'я, а наша валка не могла вже довше лишитися тут. Треба було конче шукати нового візника. Не легко це було в чужому місті тай ще між бісурменами. Аж зголосився якийсь болгарин.

Приходить до Гарбаря, кланяється низко тай каже:

— Шукаєте, пане арабаджика?

А треба знати, що так тут із турецька називають візників.

— Шукаю.

— Візьміть мене, коли воля ваша.

Видно, сподобався Гарбарові цей чоловік із самого погляду, бо не відправив його так зараз із місця, як інших, що зголошувалися. Відступив із ним трохи на бік і став розпитувати. Мені тимчасом так здається, начеб я того чоловіка колись знав, або принайменше бачив колись, але ніяк не можу собі пригадати, де то було. Коли так весь час дивлюся на нього і шукаю в пам'яті, він також скося поглядає на мене і незначно моргає оком, начеб хотів мені сказати: «Не кажи, що знаєш мене!» Щойно тоді пізнав я його відразу; а не був то хто інший, лише той бранець прикований до гармати, якому я подав пильник у хлібі.

Колиб так був не глянув на мене та не дав того знаку очима, був би я його ніколи не пізнав і в пам'яті даремно шукав, бо так змінився, що рідний брат був би відперся його на перший погляд. Обголив бороду, підстриг і підкрутив уса, а зодягнений був убого, але чистенько, як то Болгари люблять зодягатися. Мав велику бара-

нячу шапку, темний каптан, шаравари широкі, фалдисті, на ногах личаки і був перепоясаний червоним вовняним поясом.

Я не чув, що він відповідав Гарбареві на його питання, але я міг зміркувати, що Гарбар не всьому якось був радий тай не всьому вірив, що чув. На Болгарина наче з недовірям поглядав, надумувався і вагався. Та вкінці таки згодився, але виразно показував, що робить то з біди і з konieczности. І зараз новий візник до возів пішов і вже того дня навіть не виглянув із стайнів.

На другий день раннім ранком мали ми виїхати в дальшу дорогу. Як я побачив, що мій львівський одяг дуже впадав в очі та що в ньому між Турками недобре буде вештатися, головно коли вже буду сам і без опіки, купив собі при помочі нашого коршмаря у безестані вбогий болгарський одяг і зараз надягнув його. Гарбар похвалив мене, сказав, що сам хотів мені так порадити.

А наш старий візник уже так занедужав, що став просити та благати, щоб йому конче спроводити священика. Новий наш візник каже:

— Найкраще відставити його до монастиря Пресвятої Трійці. Там він і висповідається й черці займуться ним.

Рада його подобалася всім і рішили його там відставити. Мені щось наче стрілило в голову: «Пійди там, може щось про батька довідаєшся!» І став я просити, щоб мені дозволили пійти в монастир.

Занесли туди недужого й я пішов із ними. Пішов я тай прошу одного черця, щоб завів мене

до о. ігумена, бо маю дуже важну справу. Чернець не відмовився, завів.

Привитав я по християнськи о. ігумена тай відразу кажу чого я прийшов, чи не міг би він порадити мені, як відшукати батька і подаю листа від Ляшкевича.

А о. ігумен питає:

— А як твій батько зветься, бо може він є в моєму списі, бо я, знаєш, маю спис богато бранців, що просили мене, щоб написати про них до їх родин.

Зрадів я на таке тай кажу:

— Максим Білик.

— А Білик — каже о. ігумен — так перед кількома місяцями бачив я його.

— Значить мої батько живі — зрадів я — А деж бачили ви його, преподобний о. ігумене? — питаю.

— Бачив я твого батька в Варні на султанській галері. Продали його до весла. Просив мене, щоб дати знати жінці — говорив, заглядаючи в записки — й щоб переказати їй, щоб при моїй допомозі або при допомозі львівських вірмен викупила його з неволі та щоб на це продала солтисівство. На викуп треба 300 талярів. Галера, що на ній є твій батько належить до галер, що мають пристань під Мезембрією й тамечки треба тобі про нього питати.

Вернув я з монастиря веселіший із новою надією:

— При Божій допомозі таки найду батька.

Рушили ми в дальшу дорогу. Віхали в страш-

ні балканські гори. Сім днів і сім ночей стратили ми на цій переправі. Людей стрічали ми мало по дорозі. Ночували ми найбільше під голим небом, розтаборилися, а тоді нераз весело було: розложили огонь, варили вечеру, пили сливенське чорне вино, яке ми мали зі собою в шкірянім мішку. Вірмени співали, а Вартанович із Шимоновичем біля ватри смішно танцювали, плескали в долоні і покрикували.

Я дуже жалував, що не мав Семенової кобзи, але козацькі пісні співав, що їх навчив мене Семен. Коли я так раз став співати одну, цей фірман або арабаджик, що ми його в Рущуку прийняли, зірвався від ватри, начеб його гадина вкусила, але зараз сів, голову спер на руках і слухав. А видно, що дуже сердило його, коли хтось заговорив і перервав спів, лише не смів виявити того.

Він щойно в дорозі промовив до мене. Перед виїздом і на виїзді навіть не звертав на мене уваги, що аж мені було немило, що так ніякої вдячності не виявляє мені, зате, що я поміг йому до втечі. Але кілька миль за Рущуком, коли я йшов біля його возу, а Гарбар нас не бачив, каже він до мене:

— Бог тебе надніс, дитино. Смерть мене вже певна чекала, бо мали мене на другий день доставити до Джурджева. Тамошній баша мене знає. Булиби мене нині вже на шибениці супи їли. Я пробував кілька разів утекти. Здавалося, що мені щастить, бо приятелі помагали мені, але все дарма. А тепер от що, дурниця: пильничок за кілька шагів і вдалося. Бог так дав!

— А хто ви — питаюся — тай як називаєтеся,

бо ви певно не Болгарин, лише з наших українських людей.

— Я Панько. Так мене охрестили. Паньком клич мене.

— А як ви, Паньку, не втікали зараз далеко, лише в Рущуку лишилися? Не страшно було вам?

— Колиб я був далі втівав, уже мене Турки були би мали в своїх руках. У цьому весь розум, не боятися тай на місці лишитися, бо тут саме тебе не шукають. Топчі за мною далеко довкола на вздогін розбіглися. Ще шукають мене. Та як би не твій дукат, може я був би й пропав. Віддам тобі його, Бог позволить, десятькрат, стократ може!

— А легко вам було втекти?

— Я вже тобі казав, що і сам не сподівався цього. Коли в ночі топчі спали, я відпилував ланцюг і побіг до монастиря Пресвятої Трійці. Я знав, що там є один чернець, що мене добре знав, як був у Києві, у Лаврі. Але він не міг мене переховати, бо калугери були би мене зі самого страху видали Туркам, так бояться. Хотів мені цей знакомий калугер дати чернечу рясу, щоби я переодягнувся, але я не хотів, бо калугери ходять із бородами, і довгим волоссям, а колиб я був не обстригся і обголився, Турки були би легко пізнали мене. Але ти, відки ти такий взявся, голубчику, що так умієш співати?

— Один козак навчив мене — кажу.

— Козак, козак навчив тебе — повторив Панько, начеб до себе говорив. — І ти варта бути козаком. Лепський був би з тебе молодець!

Я радо розбалакався би в ним, але він був скупий на слова. Ані руш потягнути його за язик. Гарбар спочатку кривим оком дивився на нього, начеб не довіряв йому. Та чим довше їхав із ним, тим менше був недовірчивий, аж вкінці став його і вихвалювати, головню, коли ми запустилися в найдикіші гори і між відлюдні дикі скелі. Гарбар добре знав, що в них засідаються опришки на подорожніх, а вже найбільше на купецькі валки, бо з них можуть мати гарну добичу.

Був такий один шмат дороги, що жахом і найсміливішого проймав, бо все натраплялося на кінські кости, а навіть і на людські, ще свіжі. Біля них кружляли супи. Стрічалося і порозбивані скрині, наче сліди вбивства і грабежі. Шлях той звався гайдуцький, бо треба знати, що там розбійників зовуть гайдуками.

Іхали ми цими гайдуцькими пляями наче у воєннім поготівлі. Яка була збура, то Гарбар пороздавав. Кождий купець і кождий фірман мав набитий самопал. Найліпше в цьому йшов на руку Панько, головню в ночі, коли чекалося під голим небом. Тоді Панько наші вози цікаво в табор уставляв, випрягав коні, так що з того робилася ніби мала фортеця. В ній можна було боронитися і відстрілюватися цілій ватазі опришків. Розставляв чати, сам обходив бічні скелі, чи не відкриє засідки, а так усе знав нам уладити нічліг, що ззаду і з боків були ми безпечно закриті скелями. а колиб який напад був на нас, то лише з одного боку і зпереду.

Одної ночі счинився був навіть переполох

і хто зна, чи нас були би ці гайдуки не обскочили. Стояв тоді Панько на чатах, бо була його черга. Побачив, як споза високої скелі вихилився на хвильку опришок, розглянувся, скрився за скелею і свиснув, начеб знак давав товаришам. Панько вистрілив з рушниці, а на відголос стрілу зірвалися ми всі на рівні ноги, тай як нас було кільканацять, вистрілили всі разом із рушниць, що аж скелі на милю наче одним громом загреміли, хоч ніхто з нас не знав, навіщо стрілив і в кого.

Розсердився за це дуже Гарбар, бо він один не стріляв, прискочив до нас і дуже насварив. Каже, що то за ясса була, чи то місяць заваджає вам тай ви хотіли його зістрілити з неба? А тепер, як би так ці гайдуки впали на нас із гір, ганчарами нас порізали би наче баранів, бо ніюдин із вас не має кулі в рушниці. І казав нам скоро набити рушниці тай каже до Панька:

— Ми тут лише два вояки: ти, що стріляв і я що не стріляв. Не може бути інакше, лише так, що ти колись був вояком.

— Може і бував — відповів Панько і на тім скінчив.

Шестого дня вранці вїхали ми на місце, де дорога веде серед найвищих горбів балканських гір.

Після тяжких трудів зійшли ми з гір. Подорож ішла тепер нам уже жвавіще і безпечніше. Одначе для мене не була вже така весела, бо мені небаром треба було розлучитися і самому без чужої ради; власною лише головою думати про себе і про це, як зробити це, що я постановив

собі. В Калафері, невеличкому містечку, попросив я Гарбаря, щоби мене вже відпустив зі служби, бо відси піду до Мезембрії. Гарбар знав уже про мої замисли, бо в дорозі я не раз згадував про них.

Не радий був з цього і всякими способами хотів відвести мене від моєї постанови, бо, каже, дороги не знаєш, мови не знаєш, способів не вмієш, грошей не маєш, наче сліпа нетля в огонь летиш на власну згубу тай що мав би ти визволити батька, сам у неволю попадешся.

Та як побачив, що не відведе мене від замислу, давав уже мені лише різні добрі ради і вказував способи, як собі радити. Дав мені теж пять дукатів заслуженини, хоч мені того не обіцявав ніколи та лише з ласки брав мене зі собою в дорогу. Коли я з усіми розпрощався і вже мав відійти, взяв мене Панько на бік і каже:

— Хай тебе Господь провадить, добра дитино. Колиб я так міг, не пустив би тебе самого. Я пішов би з тобою і може що поміг би тобі. Але я з тим купцем згодився до Адріянополя і мушу додержати йому слова. Та хоч би і на це був спосіб, то я в іншій стороні маю дуже пильні справи. Я тую Мезембрію знаю, бував я і там. Я на всьому Чорноморському побережі наче у себе дома. Тяжко тобі там буде вдіяти що, бо там самі потурчені Греки, а то собачий нарід, гірший від справжніх Турків. Уважай ти добре. Коли ця галера буде там у пристані, на якій має бути твій батько при веслах, то тяжко буде дістатися на неї власним розумом. Але там є один Помак, себ-

то потурчений Болгарин, але ні пес ні баран, бо він і в Магомета вірить, і перед Божою Матір'ю свічку світить, як йому треба. Легко здибаєш його. Він усе коло пристані і вештається між човнами і суднами. Називається Юсуф. Як побачиш невеличкого чоловіка, з таким зарослим лицем, що нічого з нього не побачиш, лише ніс дуже великий і кривий, наче дзьоб у супа, то це буде Юсуф. За цекіна він тебе поведе на галеру, бо то турецький брат і наймит, і так побачишся з батьком. Але не запускайся в ніяку справу з тим Юсуфом, нічого не вір йому, бо зрадить тебе. Знаю я його, песького сина. Він за гроші все продасть. Власну душу дав би, козака продасть Туркам, Турка козакам, а Турка і козака чортові, колиб хотів платити. Боже помагай тобі!

Потурнак.

Дістався я при Божій допомозі щасливо до Мезембрії або Несебра. Цілу майже дорогу пройшов я пішки, бо присістися вже хоч би тому було трудно, що я стрічав самих їздців, а коли віз, то запряжений буйволами і так помало їхав, що не варто було сідати, хоч би мені й дозволили.

Недалеко від міста є великі дуброви, а ціле місто біленьке й на білім скелистім острові. Як я доходив уже до міста, так було облите гарячим сонцем, що годі було глядіти на мурі, бо очі від блиску наче сліпли. Місто довкола облите морем і колиб не гребля, місцями ледви на добре стрі-

лення з луку широка, яка лучить місто зі сушею, то до нього можна би дістатися лише човном або судном. Я не думав, де дістану нічліг, лише поспішив до пристані. Як я там прийшов, сів собі на самім березі тай розглядаюся довкола, чи не побачу де тих турецьких воєнних галер.

При березі було багато кораблів і човнів, але самі малі, рибальські, що плавають лише здовж берегів, а на широке море не запускаються. Купив я собі хліба, сира, винограду й інших овочів, які там дуже смачні і дешеві, докріпився тай розглядаюся, чи не пізнаю де того Юсуфа. Але то було само полудне, то людей майже не було, бо хто міг, перед спекою ховався під кривлю. Як я найшов трохи тіни, ляг собі для відпочинку, голову спер на клуночок.

По полудні вийшов я знову на сам берег у пристані і глядів на далеке море, велике, страшне, безмежне. На морі були лише самі малі судна і човна, начеб хто на воду викинув пригорщу горіхових лушпин, а кожда з них наче вже топилася, то западалася зовсім у воді, то на верх виринала, що здавалося, вода пограється з нею трохи і зараз проковтне. В далечі, серед темніших смуг, білили вітрила, маленькі наче липові листки. Але помало-помало ці вітрильця росли під оком, хоч усе ніби стояли на місці, а це, що здавалося, малим човном, стало збільшатися, що ти не знав як і коли, аж вкінці пізнав ти, що плинуть до пристані кораблі, великі наче високі доми, або наче церкви з вежами.

Були два такі великі кораблі. Я догадався

зараз, що то султанські галери. Як уже добре наблизилися до пристані, бачу, що то величезні будівлі з трьома щоглами і з вітрилами з білого полотна. Дві щогли низькі, а третя, середня, висока, що Бог зна, де таке високе дерево може рости, аби з нього зробити таку щоглу. Пізніше казали мені, що то зіштуковане з двох дерев. На переді корабля видно гармати, як дулами глядять ніби великими чорними очима, а на покладі рухаються люди, що подобають на хрущів.

Причалили ці дві галери до пристані, але запустили якорі так далеко від берега, що я їм щоправда, добре міг приглядатися, але людських лиць не було пізнати. Це що мені здає далеко здавалося крильми, то були дуже довгі весла, що стерчали поза боки корабля. Було тих весел по двацятьсім з кожного боку. Кожде весло мало по трьох гребців, що рушали ним, кожда трійка в однім ряді, а всі дев'ять одна за другою здовж корабля. Довгі були ці галери певно на яких двацять сяжнів; але вузкі, бо ледви з чотири сяжні могли мати на цілу ширину.

Серце забилося мені сильно, наче говорило мені, що на одній з них мусить бути мій батько. Але даремно напружував я очі — лиця годі було розпізнати. Я бачив лише, як там зачало роїтися і чув лише крики і накликування, бо спускали з тої галери човенця.

Я став розглядатися довкола, чи між людьми, яких тепер багато зібралось над пристанню, не побачу чоловіка, що так виглядав би, як мені Панько оповідав.

Довго не треба було його шукати. Я зараз пізнав його. Панько наче відмалював мені його, бо бачу чоловіка низького, худого, на-пів з турецька на-пів з болгарська зодягненого, лице ціле заросле і кудлате, що зпід сивавої бороди і вусів і величезних бровів нічого не було видно лише ніс кривий наче клюв, довгий і гострий і пару невеличких очей, лискучих, так що цей чоловік подобав на справжнього яструба. Хвилини на місці не постояв, усе вертівся, то з цим то з тим щось розмовляв, з кожним справу мав, як наш жидок на ярмарку. Підходжу до нього, а він уже запримітив мене, як чужого в тих сторонах. Цікаво глипнув на мене і був би певно сам зачепив мене, колиб я перший був не заговорив до нього.

— Скажіть мені, — кажу — чи ті великі судна; то галери?

— Галери, султанські галери, а ти тут відкіля?

— Здалека — відповідаю — дуже здалека...

— А навіщо тобі було тут, коли здалека?

— Шукаю тут когось... — кажу, але не знаю, що даліше говорити.

— Шукаєш когось? А кого? Юсуф усіх тут знає і Юсуфа тут усі знають. Чи то купець? Чи моряк, корабельник? Може Грек, може Італієць? Один із наших, чи з франків? До уряду хочеш може? До котрого урядовця? До каймакана, до мудіра, до муктара, до чорбаша?

Так мене засипав питаннями, а так скоро говорив, що слова його летіли, наче горох з гори си-

пав і я навіть не міг полапатися, що до мене говорять, бо я й не знав багато болгарських слів.

— Я хотів би на галери — сказав я нарешті і вказую на море.

— На галери? А навіщо на галери? Аллаг керім! На галери! Не вільно нікому на галери, бо то султанські, цісарські кораблі. Не вільно!

— А я таки хотів би, пане Юсуф, — кажу на це покійно — і я заплатив би за це.

— А кого там хочеш бачити, може якого гадама?

Я не розумів того слова, Юсуф зараз пізнав це, бо каже:

— Може такого невільника, що при веслі? — і став вимахувати руками, наслідувати рух весла, аби я його лекше міг зрозуміти.

Тож кажу я йому, що шукаю батька, який є у неволі і на одній з тих галер має бути при веслі, які мають пристань у Мезембрії, коли вертають із далекого моря.

— Аллаг керім! — каже Юсуф як вислухав мене — Хоч ти невірний джавр, я тебе вже полюбив, як рідного сина! Як такого хлопця не любити, що з другого кінця світа приходить батька рятувати! Бачиш як я гаджі, — говорив вказуючи на зелений турбан на голові — ніякому джаврові я не помігби, а тобі поможу.

І стискав мені руки, гладив по голові, втирав собі сльози з очей, що я вже був готов повірити, що то чесна душа, хоч турецької віри та що Панько несправедливо вважав його за зрадника.

— Я нічого від тебе не хочу — каже Юсуф,

я ще тобі дав би, як би мав. Але треба старшому над тими галерами дати бакшиш, а такий ага, то великий пан, він чоґобудь не візьме, на срібло він навіть не гляне.

Я добув із гаманця юдного цекіна і хочу йому дати його, а він на це:

— То мало, треба два — і лакомо глянув на гаманець.

Мусів я йому дати другого цекіна. Він зараз побіг до того місця, де були малі судна, які вони зовуть каіками, поговорив щось із гребцем по турецьки тай на мене киває, аби я йшов. Підплило човно до берега, всіли ми в нього, і поплили до галер. Зараз при першій Юсуф став кричати, а на його крик вийшов якийсь височезний Турок, строгого погляду, з ножами і пістолями за поясом та зі широкою, кривою шаблею.

Вони говорили зі собою, та я їх не розумів. Я тимчасом глядів на галеру і на тих нещасливих бранців, що були при веслах. Кожен із них був голий по пояс і кожний до корабля ланцюхом прикований. Сиділи нещасні з похнюпленими головами, гляділи перед себе наче змучена худобина, коли по праці позволять їй відітхнути і батіг не свище над нею. Одні з них мали голови зовсім обгомені, то були злочинці, що за злочин засуджено їх на галери на ціле життя, інші лише обстрижені, то були християнські бранці. Мого батька між ними не було, але я бачив лише один бік галери. По другому боці було стількож гребців, яких з того боку не видно було.

Позволив вкінці нам той старший Турок у-

війти на галеру. Ми підплили так близько, що наше човно оперлося аж об стіну корабля. Тоді спустили нам драбинку, 'аби по ній дістатися на сам чердак. Коли так лізу по драбинці і дивлюся вгору перед себе, бачу на середині високий поміст, а на помості якийсь чоловік бородатий, у нужденному, подертому одію, тесельською сокирою щось притісує і направляє. Коли я вже був на останнім щаблі драбини, чоловік цей, якого я досі міг бачити лише з боку, обернувся нараз цілим лицем до мене. Я лише скрикнув і мало з драбини до моря не впав.

Боже милосердний, то був мій батько!

Скочив я з драбинки на палубу корабля, а хоч я чув, що Юсуф, який йшов за мною ззаду, схопив мене за одяг і хотів задержати, я стрілою кинувся до батька, хопив його за коліна і став кричати з плачем:

— Тату! тату!

Батько лише здригнувся і сокира випала йому з рук, а потім станув німий, ніби скаменілий. Вдивлявся в мене великими очима, що від нечаяного здивування були ніби мертві і скляні, рухав устами, наче щось сказати хотів, а не міг; ковтав лише повітря і тяжко віддихав. Я цілував його по руках і кажу:

— То я Івась, то я, тату! Чи ви пізнали мене?

Батькові пустилися сльози з очей, а ті сльози видно збудили його з одеревіння, обняв мене обома руками за голову і шепче:

— Матінко Божа, чудотворна! Чиж ти це, Івасю? Ти... тут... тут!

І нараз із великим жахом в очах додав:

— Нещасна дитино, то і тебе взяли?!

— Не взяли мене, гату, — кажу — я тут сам прийшов. Я вільний. До вас приходжу і за вами!

Та ледви вимовив я ці слова, а цей старший Турок схопив мене за барки, крикнув щось дуже люто та кинув мене на чердак. Юсуф також зараз за рамя взяв мене і потягнув за собою.

— Ходи, вступися, зараз, уступися — каже до мене — на другій галері є сам баша, він зараз і тут буде. Тож хай Аллаг боронить, щоби нас тут застав.

І заки я ще міг щось сказати, вже мене попхнув на драбинку. Тойжеш лютий турецький ага майже з мечем у руці наставляв, аби ми втікали з корабля, поки живі і цілі. Вскочили ми до човна і скоро доплили до берега. Тут ледви я трохи прийшов до себе, кажу радше до себе ніж до Юсуфа, який лишився при мені.

— Славаж Богу, що мій батько не між тими нещасними, що веслами греблять, лише робить теслярську роботу.

— То власне нещастя — відзивається Юсуф, велике нещастя. Бо колиб був при веслі, можна би його визволити за малі гроші. А що знає тесельське ремесло, то вже багато золота жадали би за нього, а може би окупу зовсім не взяли, бо таких корабельних теслів то наші дуже цінять.

Пригадав я собі, що батько через панотця Володимира переказував, що жадають п'ятсот твердих талярів окупу і кажу:

— Боже милосердний, то батько має смерти

чекати, аж вона його викупить із тої дочасної муки!

Аллаг великий! — відповідає Юсуф. — Батька викупити не можна, але добрих людей можна підкупити. Хай твій батько втече.

— А якжеж втече, коли то плаваюча фортеця. Юсуфе, що маю, то віддам, але на любов Бога, радьте, що робити би ?

— А щож ти маєш і що можеш дати?

— Дам двацять дукатів цьому агіві, що держить варту над в'язнями, а п'ять дукатів вам за вашу ласку, яку зробите мені.

Юсуф ніби надумувався, хвилю, але мені здавалося, що лише вдавав, ніби надумується а потім сказав:

— То тяжко, дуже тяжко буде. З ким іншим я навіть не хотів би говорити про це, бо то небезпечно і грозить смертю. Але для такого доброго сина, як ти, то радо зроблю, що в моїй силі. Давайже гроші.

— Юсуфе, — кажу — гроші є вже наче у вашій кишені. Та я був в одного мудрого купця на науці, а він готові гроші давав лише за готовий крам.

— Молодий ти а мудрий! Хай Аллаг помагає тобі — каже Юсуф і бистро поглядає зпід бров, що наче два корчі виростали йому над очима. — Не маєш тут де жити, то я тебе заведу до моєї вбогої хати. Сиди там і чекай, не показуйся ні в місті ні в пристані, начеб тебе вже не було, тай нікому не кажи, що маєш із Юсуфом якусь справу, що Юсуфа знаєш, що його бачив ти колись

у своєму житті на живі очи, нікому, нікому, бо погубиш і мене і твого батька і себе. Я тимчасом догляну тої справи.

Не мав я віри в того потурнака, не лише тому, що мені Панько казав бути із ним дуже обережним, але що й сам я вже став відгадувати його захланність і скритість. Але він мав уже мене в своїх руках, а як мені раз показав батька і коли я переконався, що має доступ на галеру, то вже не було для мене іншого способу, як лише далі держатися і бути обережним.

Пішов я за ним до його хати в тісну вуличку на кінці міста. Там жили лише самі Турки. Він завів мене у малу кімнатку тай тут мені казав чекати, а сам побіг до пристані. Довго не було його. Щойно під сам вечір вернувся і зараз на порозі кричить:

— Аллаг могучий! Він змилосердився над твоїм батьком. Я все зробив по твоїй волі. Нині ага забуде вложити твому батькові на ніч кайдани, як то звичайно робить, а нічній варті схочеться дуже спати, а той рибалка, що нас нині перевозив своїм човном, випадково ловитиме рибу коло самої галери. Батько твій скочить у те човно, а човно підплине з ним на одно означене місце, де недалеко є велика дуброва. Там у тій дуброві будеш ти і Юсуф буде з тобою. Аллаг добрий, Аллаг усе зробить так, як тепер тобі говорю!

Хоч той Юсуф дуже мало віри мав у мене і я все лякався його зради, то таки я так вважався, що підскачнів і з великою вдячністю ці-

лував його руки, бо то така вже людська вдача, що повірить легко в те, чого бажає. А що мені прийде який сумнів до голови таї що зачну думати над цим, чи не зрадить мене Юсуф, то зараз стає мені перед очима нещасний батько, змарганий, скатований, що жде смерти наче спасення, і так мені собою заслонює весь світ перед душею і перед розумом, що я на сліпо йшов би, і в пропасть скакав би, коби лише там на дні було трошечки надії, що батька вирятую.

Обговорили ми з Юсуфом цілу справу, як має відбутися. Казав мені, що все вже приготоване, ага сторгований, рибака згоджено та щоби я був спокійний та щоби ждав готов у дорогу, а гроші аби мав відраховані. Він нічю прийде по мене і коли я вже матиму батька при собі, тоді маю йому заплатити. Він зате переведе мене через ліс безпечною дорогою, а потім лишить нас. Як уже далі радитимемо собі в утечі, то він Господу Богу і нашій голові поручає, бо більше не може зробити.

Юсуф знову пішов, а я також вибіг на місто, як смерклося, хоч він мені строго був заборонив. Купив я буклак вина, сушеної риби, хліба, трохи овочів, бо хто зна, куди нас дорога поведе і коли стрінемо добрих людей, що нам схотілиби допомогти.

Вже настала ніч і темно зробилося, але Юсуф лишив був мені засвічений каганець у хаті. Я добув молитвенник, який я все мав при собі з того часу, коли з Кульчиць пустився у світ, і з побожним серцем читав молитви. Прийшов мені потім на думку медалик, що то мені його дала

у Львові Оленка Чесакивна. Зняв я медалик із щії, поцілував і зітхнув до Пресвятої Діви, благав у неї помочі в таку тяжку хвилю, від якої залежало життя мого батька і моє власне. Коли я так із усієї душі віддавався святій опіці, здалося мені, начеб двері від кімнатки відчинилися і хтось тихесенько входив до неї.

Оглянувся я і бачу жінку, зодягнену так як болгарські жінки зодягаються, але в лицем так заслоненим, що видно лише чоло й очі. По тім пізнав я, що не була християнка, лише турецької віри. Підійшла до мене ближче, відслонила ціле лице, а тоді побачив я, що то була постарша жінка, старша ніж моя мати, а дуже зжурена, сумна. Глянула на мене уважно, приклала палець до уст і казала мені мовчати. Я мовчав і ждав аж сама відізветься. Вона взяла мені з рук той медалик із визерунком Богоматери, прилякла та стала цілувати його і зітхати жалісно

— Маєш такий другий? — питає мене пошепки.

— Не маю.

— А цього не даш?

— Не дам, бо я обіцяв, що з ним, поки життя мого не розлучуся.

Жінка щераз поцілувала медалик, зітхнула тяжко, встала і віддала мені його до рук.

— Добре робиш, дитино — каже. — Хай тебе береже Пресвята Діва!

— А ви християнка? — питаю.

— В серці мому я християнка, з України. Я дісталася в полон. Тут на силу переробили мене

на Туркиню. Мойого батька вбили Турки. Волів умерти, ніж виректися віри, але зі мною, малою сиротою, зробили, як хотіли... Та про це багато говорити би, а я не за тим прийшла.

І оглянулася обережно довкола, так каже далі:

— Я Юсуфова жінка, а радше була його жінкою, а тепер як остання найгірша слуга в його домі, бо вже певно знаєш, хоч ти з чужої країни, що Турки жінок можуть брати собі, скільки хочуть, а Юсуф іще дві тримає собі. Він мосліман, себто ісповідує магомедову віру, але ніякої віри не має в серці. Лихий то чоловік, негідний потурнак. Не вір йому. Я тому прийшла, щоби тобі це сказати, бо мені жаль тебе, хлопче.

— Чи Юсуф зраду готовить мені? — питаю.

— Так, бідний сину, готовить зраду тобі і батькові твому. Я все знаю. Не з тобою першим він так робить і ти не будеш останній, коли Бог впору не скарає його. Він має спілку з цим агою на галері. Він тобі батька напевно припровадить на місце, а потім до ліса піде з вами, ніби вказати вам дорогу. А як уже будете в лісі, то скаже вам: »Тепер ідіть далі в той і той бік безпечно, на поле вийдете. Богові оставляю вас«. Сам вернеться, а ти ледви з батьком уйдеш кількасот кроків, аж тут із засідки випадуть Турки і спіймають вас і знову батька візьмуть на галеру, але вже і тебе не пустять, а до смерти держатимуть у тяжкій неволі.

Ледви скінчила ці слова, як якийсь шелест перелякав її. Перелякана поглянула у вікно та підійшла до дверей і наслухувала.

— Не зрадь мене. Мовчи про це, що я тобі сказала! Юсуф убив би мене, колиб довідався...
— прошептала і зникла за дверми.

Що пічну тепер, спитав я сам себе. Сталося. Годі вже відступати. Батька і так спровадять на означене місце, коли вже Юсуф і ага так умовилися. Коли я не ставлюся і грошей не дам тим драбам, що жде батька? І ни з пімсти не візьмуть його до весел, як цих обголених бідолахів, що мають пекло за життя?

Що нас жде, коли піду, Бог вість, але піти мушу, це певне. Не маю вже що роздумувати, нічого не придумаю.

Добув я з вузлика пистоль і кинжал, які я забрав зі собою, як утікав від Фукса. Оглянув докладно пистоль, чи набитий, і підсипаний. Пистоль був великий, але у широких болгарських шараварах я міг його добре сховати.

Ледви я так узброївся, ввійшов Юсуф у хату та казав мені йти за ним. Ми вийшли з міста в напрямі суші цією греблею, про яку я вже згадував, колиж ми її минули, Юсуф скрутив на право до морського берега. Провадив мене так самим берегом доброї пів години. Вкінці станув і засвистав. Хтось відповів йому свистом і в цьому напрямі побігли ми. Почувся плюскіт весла і до берега причалило невеличке рибальське човно. З нього висів мій батько і ще якийсь чоловік.

Я схопив батька за руку, наче боявся, що це дух а не тіло, та що в темряві розплинеться. Той другий чоловік, зодягнений по турецьки, відкрив ліх-

тарку, яку мав ві собою заслонену та дає знак, аби я платив. Я мав уже приготовані цекіни і клав йому один за другим на долоню, а він кожний з них дуже уважно оглядав при світлі ліхтарки. Коли я Турчинові вирахував усі гроші, прийшла черга на Юсуфа. Він захланно схопив своїх пять дукатів. Турок шелпнув іще щось Юсуфові, а цей відповів: пекі, пекі, то значить: добре, добре. Потім вернув до човна, а відпливаючи сказав:

— Йол гаїр олсун!

— Що він каже? — питаю Юсуфа.

— Бажає нам щасливої дороги — відповів Юсуф. — Але тепер біжим, що сили біжим! За мною ідіть, усе за мною.

І пустився в поле, а з поля у ліс, що був недалеко моря. Ми бігли за ним, а я що хвилі хапав батька за руку і чув, що нещасний трясеться на цілому тілі. Я виняв ізза пазухи кинжал і подав його батькові, але боявся говорити, що маю на думці, аби припадком Юсуф не почув і не зрозумів. Батько мовчки взяв кинжал і при цьому стиснув мене за руку, наче хотів дати мені знак, що розуміє та що готов буде на все.

Я знав лише одно, й це було для мене певне, що коли ми дамо вестися Юсуфові, куди йому завгодно, впадемо у засідку, бо вже не було ніякого сумніву, що той нечесник так умовився з Турками з галери, як це говорила мені його добра жінка. Тож не треба було йти за його проводом, а навпаки обернутися в протиний бік. Коли він

схоче на право, то братися на ліво, а коли він вкаже на ліво, то ми візьмемо на право.

Задумавши таке, пустив я Юсуфа вперед, щоби проводив, а сам добув пистоль і держав його на поготівлі. Дав я так йому йти трохи в глибину ліса, а коли ми трапили на великий яр, що перетинав нам дорогу, Юсуф береться в ліво.

— Тепер туди — каже й обертається до нас, підемо, на ліво.

— Юсуфе — кажу я тепер і дотикаюся його рамени — нам на право дорога.

— На ліво, на ліво — відповідає Юсуф — видно, що здивували його мої слова. — Чи ти мене тут учитимеш дороги?

— А я таки на право хочу і на право піду!

— На зломання карку підеш! Чи ти збожеволів?

— Івасю! — каже до мене батько — той добрий чоловік знає краще дорогу. Ідім, куди він каже. Якжеж ти можеш знати краще від нього.

Я стиснув батька за руку на знак, аби нічого не говорив і не перешкаджав, а сам підходжу до Юсуфа, що був пристанув, звертаю йому пистоль до грудей тай кажу:

— Коли вже маємо скрутити карки, то волю на право, а не знаю ще, чи скручу чи не скручу, але це знаю, що як лише писнеш, зраднику, лоб тобі кулею розтріскаю!

Юсуф стояв хвилину весь нерухомий, наче його хто у камінь перемінив, а вкінці каже:

— То така твоя вдячність! То ти напосівся на моє життя зате, що я вирятував тобі батька, при

чому наражував на небезпеку своє здоровля а навіть життя? Ідіть же ви собі куди хочете, до самого чорта йдіть собі, а я з вами вже ніякої справи не маю.

Сказав це і хотів відскочити від нас і бігти у ліс. Та цього я сподівався і зараз пістолем до нього, кажу, що вистрілю, коли лише рушиться. Батько в тій хвилі схопив його за карок і показав йому кинжал.

— Юсуфе, підете з нами, — кажу тепер — а дорогою мовчіть, бо як кликнете на кого, то вже буде ваш останній крик у житті, певно смертельний.

Юсуф нічого не відповів і як я йому казав бігти на право, біг жваво, час до часу оглядався лише, чи має мій пістоль при карку. Пробігли ми так добру хвилю, а тимчасом місяць зайшов і зовсім стемнілося. Ми мусіли йти помало, бо ліс був густий, але все здовж того яру, що перетинав дуброву. Я майже на ноги наступав Юсуфові, аж тут він нараз наче під землю запався, так зник зперед мене відразу.

Я почув лише тріскіт і шелест, начеб хто спадав на діл а по дорозі хапався корчів. Нахилиюся до землі і пізнаю, що ми при самім березі яру. У цьому місці яр був досить глибокий і крутий, а закривали його береги. Видно, що Юсуф або потемки упав у яр, або зрадник нарочно зісунувся, щоби втекти нам.

Наслухував я хвилю, але він заचाївся, боявся певно ворухнутися, щоби я там не вистрілив, від-

ки вчую шелест корчів. Не було далі що робити, як лише на помацьки продиратися лісом, куди попало, на сліпе щастя, не знаючі нічого, куди зайдемо. Але то було нелегко: у тій темноті що ступиш, то ногою а і головою зачіпиш. А нам конче треба було йти, щоби якнайбільше віддалитися від того місця, де нам Юсуф пропав, бо ми були в немалому жаху, що зрадник-поганець тим яром дістанеться до Турків, що засілися в лісі, а потім покаже місце, де нас лишив. Але скоро ми успокоїлися, бо нічу ледви можна би нас найти у лісі. Залізли ми в корчі, полягали, щоби відпочати, бо і мені і батькові цього треба було. Покріпився батько їдою і вином, що я був забрав зі собою тай каже:

— До світанку мусимо тут сидіти, але як лише стане розвиднюватися, треба нам радити собі.

Я вже не знав, що далі нам робити, тай зібрав мене великий жах. Нічого не відповів я батькові на його слова, батько також не говорив нічого тай так сиділи ми в нічній тишині.

Нараз почули ми великий гук, короткий, але сильний, наче грім, аж ліс цілий довкола нас відізався також, наче відповідав на кликання. Батько зірвався на рівні ноги тай каже:

— То на галері вистрілили з великої гармати! А знаєш чому? Там уже відкрили, що я втік і це є знак для усіх, що хто лише жие, має здоганяти мене, а хто скрив би мене, буде покараний смертю. А я волю смерть, ніж неволю.

— І я волю — кажу я на це і Богові себе і батька поручаю, готов на все.

На козацьких чайках.

Пустилися ми далі лісом, куди попало, аж уже й стало свитати. Лекше було нам тепер, а коли небо над нами заясніло, вже днем, а крізь густе листя дуброви падало дощем світло наче коралі від рапіншньої зірничі, бо сонце сходило дуже червоно, прибуло нам трохи серця і ми жваво, продиралися все в одну сторону, на схід. Нараз дуброва прорідла, світло зпоза дерев стало пробиватися наче крізь зелене решето: ми були вже на скраю ліса і чуємо, як щось реве і гуде і грімко туркотить.

— То море говорить — каже батько. — Ми знову над морем.

Виглянули ми обережно з ліса. Батько розглянувся тай каже:

— Не видно ще людей. Треба нам бігти полями у гори. Небогато ми пройшли тим лісом, пристань зараз таки за нами. Ми зробили колесо й зайшли мало що не на це саме місце, відки вийшли.

Дуже мене то перелякало, але батько знав добре цілу набережну околицю, бо на неї все глядів з тієї галери, а так знав кожде село і кожду скелю, що не тратив духа, але й мені ще додавав, а як передше здався був зовсім на мене, коли його приставлено в човні, так я тепер мусів зда-

тися на нього, бо я сам був як сліпий у цих сторонах.

Пустився батько ід горам, якими я йшов до Мезембрії. Та ми не довго йшли, бо нараз бачимо, що в далі стоять громадки піших і їздців, наче розставлені у чати. Ми вернулися зараз у противний бік, до моря й біжимо що сили, щоби відбігти якнайдалі, заки нас запримітять. Бігли ми так із усієї сили якої пів години і добігли до самого моря. Вже нам віддих заперло і ноги стали під нами вгинатися в колінах, що ні бігти ні стояти, ні говорити, лише повітря ковтати, як риба на сухому березі. Нараз чуємо крики поза собою, спочатку далекі, потім щораз то ближчі, аж вкінці чую вже виразно, що кричуть усе: Дур! дур!, себто: Стій! стій!

Батько на цей крик добув останніх сил і скочив ід морю, а я за ним, але в душі вважав і себе і батька за пропавшого. При березі, але вже у воді, були великі палі, а до тих палів було привязаних кілька невеличких рибальських човнів. Батько кинувся до одного з них і став відв'язувати, не оглядався навіть, чи хто не бачить.

Скоро човно було відв'язане. Скочили ми до нього, батько схопив за весло, що лежало на дні і відбив від берега. Схопили філі човно, а море було того дня дуже неспокійне, майже дійсно чорне, як є його назва і лише від червоного сходу сонця наче кровавилосся місцями.

Маленьке це човно стало 'то скакати в гору наче мяч то западати наче у пропасть, а довкола море гуділо і греміло, бурунами із страшним ре-

вом і шумом перевалювалося на нас. В мить лилася з нас вода. Смертельний жах пройняв мене, я примкнув очі, дріжав наче осиковий лист, бо ще ніколи не був я на морі, а коли на суші не мав я боязкої душі, тепер із жаху майже омлівав. Але то лише перші хвили були такі, я скоро прийшов до себе. коли бачив, як батько сміливо і спокійно працює веслом. Добре в цьому був вправився, бо два роки був на морі з Турками.

По правді не море було нам страшне, а люди. Бо ледви ми виплили на повнішу воду, бачу як із берега кличуть нас Турки, показують і знаки якісь роблять до пристані, а від пристані і від цих двох галер готуються човна, щоби здогнати нас. Батькові струєю піт ллється з чола, карок страшно почервонів йому від набіглої крові, зітхає лише а веслом так працює, що тріхи ребра не потріскають йому. Вже й руки стали йому опадати з умучення та з розпуки:

— Пропали ми, Івасю! — каже. — Пустили на нас скорі човна на шістьсь весел. Не змовиш і трьох отченашів, а доженуть нас.

А я до неба очі знімаю та благаю:

— Рятуй нас, Госпюди милосердний.

Аж нараз батько каже:

— Що це?! Човна спішно завертають назад до берега, не гонять уже за нами!

І справді всі судна, що пустилися були за нами й уже ось-ось і досягти мали нас, що сили, що духу веслували до берега.

— Що це булоб? — зчудувався й я.

Аж бачимо гень у далі на морі багато, ба-

гато малих суден, лавою одно попри друге плинуть.

Батько приложив долоню до очей і пильно глядів наперед себе д'воли довго, а потім каже радісно:

— Івасю, ми вирятувані! Це козацькі чайки, це запорожські козаки пливають.

Як почув я те, в мене аж дух вступив новий, десь і сила взялася й відвага.

— Батьку, — кажу — веслуйте до них! Може там між ними й Семен є?

— Який Семен? — питає батько та завертає човно туди, де видно запорожські чайки.

— Козак Семен, мій приятель — відповідаю.

— Як він там є, то він нас напевно вирятує.

— Чи є він там, чи нема, то ми вирятувані, коли до них допливемо! Та відкіля ти знаєш якогось козака Семена та ще й заприязнився з ним?

Я коротко оповів батькові, як я запізнався з козаком Семеном. Само собою, що ніщо не згадував батькові про нашу тайну з козаком.

Батькові теж близькість запорожців додала сили й відваги. Наше човно стрілою мчалось до козаків.

Уже щораз виразніше рисуються перед нами козацькі чайки. Уже можна їх і полічити. Було всіх чайок до вісімдесять.

Батько зняв шапку й вимахує ньюю та кричить:

— В ім'я Христа Спасителя рятуйте невольника бідного, що Бог поміг йому втекти!

А я кричу собі на весь голос:

— Козак Семен Тимченко, козак Семен Тимченко!

Аж бачу, одна чайка, що була на самому переді з малиновим прапором, що на ньому золотився хрест, півмісяць, сонце та зірки, висунулася наперед тай пливе простісінько до нас. Я дивлюся, а на переді стоїть у чайці простісінько мов дуб отой сам козак Семен. На radoщах кличу:

— Семене, чи пізнаєш мене! Я Івась Білик!

А Семен видивився на мене тай каже по хвилі:

— Дух святий при нас! А ти відкіля тут узявся із Кульчиць аж на Чорному Морі та ще й у такій горіховій лушпині!

Так назвав він наше човно, що дуже мале було.

— Потім оповім тобі все — кажу. — Перше вирятуй мене й батька, бо інакше пропадемо, як не від бісурмен, то від морських бурунів в отсій горіховій лушпині, як кажеш.

— Підплиніть під саму чайку тай скачіть у неї — каже Семен.

Батько підплив під один бік чайки й за хвилину були ми вже оба на чайці.

Чайка зараз вернула на своє місце й плила рівно з другими.

Семен дуже зрадив, що побачив мене.

— Ну, тепер оповідай, хлопче, як ти зі своїх Кульчиць аж тут на Чорному морі опинився.

Я коротко оповів йому всі свої пригоди та ніщо не згадував про скриночку з самоцвітом, бо й другі слухали мого оповідання. Тай Семен не допитувався про це. Тільки каже:

— Тепер мусите з нами рба з батьком гуляти по Чорному Морі, бо ми ще не скінчили роботи. Хоч через вас рбох прийдеться нам тяжче, бо бісурмени вже побачили наші чайки.

Аж як ми найшлися на боці, він питає мене:

— А що мій самоцвіт?

— Безпечний! — відповів я коротко.

— Ну, то добре — відповів він.

Хотів я йому докладніше все оповісти, аж серед козаків зробився рух:

— Галера, галера, турецька галера почувлися голоси серед козаків.

Семен зірвався на рівні ноги:

— Славно! — скрикнув — Братця не пустимо з рук.

І зараз пішов приказ по чайках:

— Готовся до нападу на галеру.

І в одній хвилині розділилися чайки на два рівні ряди доволі широко, один ряд від одного та гнали стрілою наперед.

Всіх очі звернулися туди, відкіля надпливала галера. І я теж дивився.

Далеко ще вона була й виглядала маленька мов біла птиця.

— Братці, — каже Семен — щогли до долу.

І в одній хвилині щогли з парусами лягли поперек суден.

А Семен дальше приказує:

— На мілью перед галерою спинитися й плисти повагом стежма за галерою.

А галера щораз виразніше виринала перед нашими очима, щораз більшала.

Питаю в Семена:

— То ви зараз будете нападати на галеру?

— Ні, — відповідає Семен — так небезпечно. Ми тепер тільки стежитимемо за галерою, щоб не втікла нам. Аж перед заходом сонця підплинемо до ньої, а як стемніє, нападємо.

Чайки плили тепер дуже поволи.

Отак цілий день плавали ми по морі в слід за галерою.

Я за цей час добре приглянувся чайкам.

Чайки були довгі на яких десять сяжнів, а широкі на сяжень. Днище чайки довбане з липової колоди, довгої на півсема сяжня. Більш як на сяжень високо до дубових ребер, причеплених до днища, понабивані товсті дубові дошки. Зверху ці дошки пообшивані очеретом.

— Це на те — казав Семен — щоб чайки держалися на верха, не топилися.

По обох кінцях були жерми, а по боках по п'ятнадцять весел. В кожній чайці було по яких сімдесять людей й одна невеличка гарматка.

Як стемнілося, приказав Семен ударити на галеру. Я й не стямився, як чайки були вже кругом галери й козаки з перших чайок перлися вже на чердак галери.

На чердаку прийшло до битви. Турки боронилися завзято. Але щож, по козацькому боці була перевага й скоро впоралися козаки з турецькою залогою.

Козаки все ще було цінне на галері: гармати, самопали й інше оружя та порох і кулі, а також золото й срібло на млі ока попереносили

на чайки, всіх галерників порозковували тай вони теж перенеслися на чайки. Тоді, як уже нікого й нічого не було на галері, козаки затопили її.

— Навіщо ви затопили галеру — питаю Семена — то не шкода вам такого гарного судна?

— Гарне воно судно — каже Семен — це правда, та не для нас! Нам у походах пригідні тільки такі легкі судна, як наші чайки.

Нараз із усіх усюдів почулися грімкі стріли, немов із великих гармат.

— Десь із гармат стріляють — кажу.

А Семен:

— Це знак, що Турки вже знають про нас — каже Семен. Через вас, тай не можна нам погуляти. Та ніщо! Вертаємо покищо на Січ, а потім приготуємо другий похід.

І пішов по чайках отаманський приказ:

— Вертаємо на Запороже!

І зараз чайки уставилися в лаву густо одна попри одну. Семенова, отаманська чайка з хрещатим прапором плила тепер позаду. Питаю в нього, чому тепер він позаду плине, а Семен каже:

— Так, Івасю, мусить бути. Отаман має все мати на оці своє військо й берегти його перед небезпекою. А що тепер небезпека для нас найпевніша може бути з заду, то й отаманська чайка мусить плисти по заду.

Бистро плили чайки й над ранком були ми вже недалеко Дніпрових гирлів. Із далека побачив я поруйновані замки й городки.

Мене це дуже зацікавило й я пильно вдивлявся туди.

Семен замітив це й каже:

— Дивишся, Івасю, на ці руїни замків. Це козацька робота.

— Що, це козаки будували ці замки? — спитав я.

Семен розсміявся:

— Ба, ні! Не будували, а руйнували їх. Все це побудували були бісурмени, щоб не пускати козаків на море. І довго були вони козакам на перешкоді, аж славний покійний гетьман Сагайдачний поруйнував їх і Турки й досі не спромоглися на це, щоб відбудувати їх.

— Що? гетьман Сагайдачний помер — аж скрикнув я. — То вже не буде кому, тату, заступитися за нас!

А батько каже:

— Хай із Богом спочиває, добрий був чоловік. Та правду сказати, я тепер уже не дуже тому вірю, щоб гетьманові вдалося зробити щось для нас, хочби він і жив іще.

— Правду кажете, — сказав один із козаків, видно з учених був, бо як говорив, то мішав багато чужих слів — правду кажете, татусю. Король цинив гетьмана й шанував, бо потребував його проти Москви. Та як ця потреба минула, забув про все. »Обіцяв пан кожух, тепле його слово«, — як кажуть наші люде.

А я питаю знов у Семена:

— То напrawdę помер гетьман Сагайдачний? А де?

— У Києві, Івасю, помер від ран, що дістав їх під Хотином. Та може не від самих ран. як

більше з журби, що за дурно козацтво проливало кров, бо король багато обіцянок не додержав. Величавий був похорон, я був на ньому.

— Ти був у Києві? Ах, як я бажавби там бути. Я чув різні чуда тай дива про Печерську Лавру...

— Гарний Київ — каже цей, що говорив ученою мовою — та не той він уже, що був колись за княжих часів — тепер він тільки руїна колишнього. Так то все, коли чужий господар у хаті! — зітхнув він.

Так доплили ми до Дніпрового лиману й повагом носувалися проти течій. Працювали весла, але й вітер попутний сприяв плавбі, надував вітрила аж тріщали.

Скоро минули ми поруйновані городки.

А там і замайорів перед нами острів між двома раменами ріки.

— Ось уже й наша Січ-мати — сказав Семен.

У мене серце забилося так живо-живо. — Я побачу на власні очі те гніздо нашого славного лицарства — радів я в душі.

Із далека видніли вже бані церкви та окопи.

Козаки завернули чайки в пристань, чи то як казали в козацький кіш.

— Підете оба з батьком у мій курінь — каже Семен — я на Січі, Івасю, тільки курінний отаман.

Чайки спинилися, ми вийшли з них і пішли враз із Семеном на Січ.

Семен завів нас у свій курінь тай каже:

— Ждіть тут на мене, я покищо мушу йти до отамана.

І вийшов, а ми остали в курені.

Козаки входили в курінь й виходили з нього, зівсім на нас не звертали уваги.

Вони або знали, або здогадувалися, що ми визволені бранці.

На Січі й дальші пригоди в дорозі.

Довго не було Семена. Мені знудилося сидіти в курені тай кажу я батькові:

— Вийду я на двір трохи.

— Ти йди — кажуть батько — тільки не віддалюйся дуже, бо я бажав би, ще сьогодні рушити в дорогу до дому.

А мені, правду сказати, не дуже спішилося ще до дому, бажав я поговорити з Семеном про нашу тайну тай приглянутися ще життю на Січі. Бо деж то, тільки наслухатися про Січ, про Запоріжжа тай бути на Січі й не оглядати, не бачити нічого!

Вийшов я з куріня й розглядаюся. Бачу перед собою просторий майдан, а навколо нього чималі будинки криті очеретами. В одному кінці була церква з високою банею, а біля ньої дзвіниця. На майдані було мало людей і це чудувало мене.

Я розглядався та числив, кілько є всіх куренів. Начислив їх трицять вісім.

Іду даліше, аж якийсь знайомий голос крикнув мені за плечима:

— А ти що тут на Січі робиш, Івасю?!

Оглядаюся й із дива вийти не можу. Це спудей Роман Куколь. Я його частенько бачив, як ходив разом із Красовським.

Замість відповіді я в нього питаю:

— А відкіля ти тут узався, Ромку?

— Я?! Навкучило сидіти в братській школі над книжкою, так я дав зі Львова ногам знати тай аж на Січі опинився. Тут для таких неспокійних духів як я, краща школа, як у Львові чи в Києві. А знаєш, Красовський переноситься вже до Києва!

— Де Києва? А то чому?

— А тому, що вчитель, що найбільш опікувався Красовським, перенісся до київської братської школи, тай його хоче туди взяти. Казав, що вчитель обіцяв йому виробити підмогу з грошей, що записав на київську школу гетьман Сагайдачний — каже він.

— А мені зараз у душі: — Куди не повернешся, всюди чуєш Сагайдачний! Сагайдачний Запорізьку Січ скріпив і прославив, Сагайдачний записав гроші на школи...

І якось так приємно зробилося мені на душі, що він із мого рідного села тай мені свояк. Жаль, що так скоро помер.

— Чому то так тепер пусто — питаю — на Січі?

— Пусто? Бо вся Січ гуляє на Гасан баші!

— А хто це такий Гасан баша — Турок якийсь чи Татарин?

Куколь розсміявся:

— Та де тобі Турок? Це торговельна частина біля Січі. Там крамниці й шинки! Там Запоріжці в вільних хвилях гуляють. А що тепер вернули з походу, гроші в них є то й розливаються там меди, вина тай горілка. Хочеш, запроваджу тебе там тай приглянешся всему...

— Добре — зрадів я — запровадь мене...

— Але ти не оповів іще мені, як ти на Січі опинився — каже Куколь.

Я оповів йому, як міг коротко, всі свої пригоди. Вийшли ми за Січові укріплення. Я й їм приглянувся: були це вали, а на валах високі дубові засіки. В окопах було двоє воріт. Головні великі вели на степ, а другі менші до Гасан баші. Біля воріт були високі башти, виплетені з лози. На баштах стояли гармати.

І вийшли ми оба на Гасан Башу. А там справді рух неабиякий. Повно крамниць і шинків. Козацтво пило й гуляло та виспівувало. Дехто приграв на бандурі. Гамірно було.

На боці біля одного більшого заїзду стояли криті вози наладовані очевидно товаром.

Куколь пояснював мені:

— У спокійні часи наша Січ значний торговий осередок. Тут приїздять купці з України, з Московщини, з Криму, з Туреччини, приїздять і Вірмени й Жиди. Там низче бачиш січовий Кіш, це пристань на Дніпрі. Там пристають грецькі, турецькі, й італійські кораблі. Вони продають та міняють на Січі свій товар.

Я глянув туди. І справді там стояло кілька

чималих галер із ріжними стягами. Товпилися й метушилися тамечки люде в ріжних одягах. Вони говорили голосно, вимахували руками й гамір їх розмови доходив аж до нас, хоч годі було розібрати, що вони говорили. Але певно, що торгувалися за товар. Підійшли ми до місця, де стояли вози. Нараз чую голос трембіти, а такий мені знаний, що я пристанув чепезний, чи теж не причулося мені. Підбігаю ближче до вікна, з котрого доходили до мене ці звуки, алеж у цій хвилі замовкли вони. Та я жду ще хвилину, хоч мене Куколь тягне за полу, щоби я вже йшов. Аж ось знову чую ці самі звуки, а тепер я вже певний, що мене вуха не обманюють, бо пізнаю нуту до пісні:

»Тяжкая річ любити
 І до тебе ходити,
 Скажу правду ненароком
 Година ся станет роком,
 Терпляще воздыхання
 Же свого кохання
 Не виджу...«.

— То Боднарчук! — скрикнув я вельми врадунаний і скочив до заїзду, полишаючи здивованого Куколя серед дороги.

І таки було так, як я догадувався. У кімнаті заїзду сидів на килимі Боднарчук, по турецьки, з підібганими під себе ногами і грав на цій довгій трембіті, аж вид почервонів йому як калина, а лица надулися наче міхур.

Здумівся Боднарчук, як побачив мене, аж

трембіта випала йому з рук. Одначе зрадів мною дуже і щиро привитався тай зараз побіг по Захновича. Стали мене розпитувати, відкіля я тут узявся. Колиж я розповів їм усе, дивувалися, що так щасливо зложилося, хвалили мене. Коли я їм сказав, що як їх обох бачу, то мені здається, начеб я вже був дома, каже Захнович:

— Добре кажеш, бо справді ти наче дома. Вертатимете оба, ти і твій батько зі мною разом до Львова.

Я йому на це вдячно поцілував руку та сказав, що мені не стає слів, аби йому за тую ласку подякувати як ялося, відслужуватиму її як найвірніший слуга. А він каже:

— Я може таксамо радий з цієї стрічі, як і ви, бо хибує мені людей до коней. Тож візьмемо батька і тебе, бо так мені ліпше тай вам буде добре.

Вибіг я з гостинниці, розпрощався з Куколем тай побіг назад на Січ, до батька. Оповів батькові все. Батько зрадів і заразсінько зі мною вийшов на Гасан Башу. Хотів я ще бачитися з Семеном, та сказав мені один Запорожець, що Семен на приказ кошового виїхав кудись поза Січ.

І так ми виїхали з Січі. Іхали ми татарським Чорним Шляхом.

Спершу іхали ми тільки степом та степом. Майже не стрічали ми людських осель. Боднарчук говорив мені, що тут є людські оселі, хоч рідко, але є. Криються вони по балках і ярах і тому їх не видко. А будуються люди тому в балках та в ярах, бо одно там затишливіше, а друге

й перед Татарами, що часто туди рушають на Україну, можна так лекше скритися.

Ой, страшній то шлях для нашого християнського народу — не даром прозвали його Чорним.

— Цим Чорним Шляхом — оповідав Боднарчук — Татари найбільше нападають на Україну. Чимало вигбло вже тут християнського невольника, що гнані на татарських арканах, падали зі знесилля. Але й татарської крові ллється на цьому шляху чимало, завдають їм тутечки чосу Запорожці, коли заскочать Татар, як вони з ясиром та добичю вертають із України.

Вже кілька днів їхали ми так, а все степи та степи. І якось так одноманітно скрізь, ніщо, ніщо не видно, тільки обапולי шляху висока трава — море трави, ні на чому спочати очам.

— Весною, як зацвите степ ріжнобарвним цвіттям, гарно, та тепер осіню таки невесело — каже Захнович.

Ідемо, й ідемо — нічого не видно. Тільки часом вдалі замріє могила.

Приходилося й ночувати в степу. Тоді з возів робили ми табор. Ми спали на возах. А все хтось оставав на варті. Коней брали ми в середину, бо Захнович дуже дбав про них. Мав їх шість. Всі шість коней були дуже гарні, що краших і дорожчих хіба вже не найти. Із цими кінями мали ми чимало клопоту, бо Захнович аж трясся над ними. І не диво, бож у кожному з них був цілий маєток. Так їхали ми аж сливе до

Уманя. Перед Уманем завернули ми на бічний шлях й поїхали на Ладижин, Брацлав, Бакоту до Камянця.

Була вже пізна осінь, як ми під Бакотою переплявлялися через Дністер. Тут долетів до мене голос церковних дзвонів. Ніколи не забуду, як зраділа в мені душа, коли я їх почув. Це наче привіт був для нас нещасних. Від довгого часу тут уперше почув я дзвони, бо в турецьких краях христіянам не вільно будувати ані веж на церквах, ані дзвонити. Не чув я їх і в степах. Тому то ті далекі звуки дзвонів, що з Дністром плили до нас, здавалися мені такою солодкою музикою, як колиб співали небесні хори.

Але ці дзвони не саму славу Господню голосили. Несли вони під небеса людський жаль і плач і нарікання, бо ціле Поділля ще наче кровавилось після жорстоких татарських розбоїв. Іще там угля не вигасло, де поганці попалили села і міста, всюди згарища і знищення, всюди стратовані копитами татарських коней поля, що і трава там рости не хотіла.

Милий Боже, якийжеж то страшний допуст Твій на нашу батьківщину, а вже найстрашніший хіба на цю подільську країну, таку врожайну та молоком і медом пливучу, як то кажуть, колиб не ці жорстокі Татари! Ми під угорськими горами мало зазнали Татарів, а у Львові, тому що є сильна фортеця, не боялися їх міщани, але тут на подільській землиці, щойно пізнав ти, брате, що то значить Татарин!

Іхали ми попід великі насипи зі землі. Роб-

лять їх тут густо, аби з них далеко бачити, чи не йдуть Татари. Шанці ці копані на борзі, а в них бідний народ як міг боронився, майже голими п'ястуками. Їхали ми попри бочки на пів згорілі, в яких палили смолу, щоби людям давати знати, що йдуть Татари. А скільки всюди знищення людського добробуту й праці, цього я не буду розказувати, щоби не завдавати жалю. Як їхали ми до Жванця, впали наче в саму татарську пащу, хоч уже Татарів давно не було. Всюди стрічали ми бори, а в них вояків і селян, по полях тинялися ще то тут то там громадки людей, що то їх Татарам відбито по дорозі: чоловіки і жінки, діти, яких Татари вели вже в ясир, на арканах наче худобину. Тепер вратовані вертали додому, але невеселі, бо змучені, голодні, недужі.

Під Камянцем стрічали ми все різних вояків, що вертали на зимівля, але найбільше запорожських козаків. Вони готовилися вертати на Запороже за Дніпро, цим самим Чорним Шляхом, що його ми проїхали. В Камянці мали ми попасати кілька днів. На другий день нашого там побуту Захнович вечером, заки поклався спати, дав мені листа тай каже:

— Завтра рано, як лише розідніється, маєш це письмо занести до Княжполя й віддати його панові Романові Торосевичеві. Він, як чую, вернув там із Балти, а має до мене пильну справу.

Той Торосевич був Вірменин, але займався не торгівлею, а воєнним ремеслом. Село Княжпіль лежить від Камянця дві милі. Вибрався я на другий день у дорогу дуже вчасно, ще не сви-

тало, бо день був короткий, а я йшов пішки. Торосевича не було дома і мав вернути щойно на другий день. Захнович не казав ждати мені відповіді, то я віддав листа козачкові і не гаючися пустився назад до Камянця.

Дорога вела попри велику коршму. Вже здалека бачив я, що в ній мусить бути багато козаків, бо на подвірі стояло кільканацять коней, а з коршми долітали до мене веселі крики, як то звичайно буває, коли собі де охоту виправляють.

Правду сказати, і мене там трохи тягнуло, щоби бодай приглянутися веселому товариству. І я хвильку задержався на дорозі, вагався чи ступити чи ні. Але що в гаманці в мене було скупю, пішов я далі своєю дорогою. Хочу саме оглянутися, аж чую, як якась тверда рука вдарила мене по лівім рамени.

Обертаюся і бачу перед собою страшного козарлюгу, при шаблі, з перерубаним лицем, бо довга, синя, видно недавно загоєна рана йшла йому через ніс аж до бороди, з рудими вусами, із строгим поглядом. Глядить мені в очи і каже грізно:

— Пророк Магомет!

— Варна! — відповідаю зараз, а слово це вилетіло мені з уст наче своєю власною волею. Так мені Семен вбив у пам'ять ці слова, що я і через сон був би так відповів.

— Тимченко здоровить тебе! — каже на це козак, але не жде ні хвилі, що скажу йому на це, скочив до мене, схопив мене з усієї сили за горло, повалив мене на землю, придавив мені коліном

груди, так мене здавив, що не можу навіть крикнути ні відітхнути.

В цій хвилі бачу, біжить іще двох козаків і ще заки я міг вимовити яке слівце, вже мені руки мотузками звязали і потягли в поле. Тут чекали вже коні. Привів їх зпід коршми якийсь хлопець. Козаки повсідали, а один із них, той страшний, перерубаний, що до мене був заговорив Семеновими словами, і зараз потім повалив на землю, привязав тепер мене до свого коня.

Досі не знав я, що зі мною, так це все нечайно сталося, а в очах мені ще скакали то іскри то чорні точки, так той козак був здавив мене. Щойно тепер прийшов я трохи до себе і бачу, що один із тих козаків, то не хто інший, лише козак Тимченко.

— Семене! — викликнув я.

Семен лише глянув на мене наче з великим гнівом, але нічого не відповів, лише зараз відвернув голову в інший бік.

Козаки пустилися полями а я мусів бігти що сили і кроку коням додержувати. І я вже мало що не зімлів, але Семен став щось говорити до того, що мене мав на постороннку й зараз потім стали їхати помаліше. Дуже задиханий не міг я зразу навіть слова промовити. Щойно, як відсапався трохи, кажу:

— Семене! Завіщо мене волічете в ликах, наче Татари?

— Ти знаєш завіщо — відповідає коротко Семен.

— Ані я не знаю, ані ти не знаєш, бо ти мене ще не питав.

— Не бійся, — каже Семен — Знаю я добре. Я був у Кульчицях, там мені говорили...

— Що тобі говорили?

— Що ти викопав і утік.

— То зле говорили тобі.

— Або може ти не викопав? — питає Семен.

— Викопав — відповів я, але вже сміливо і з гнівом, що Семен не вислухав мене, а казав мене спіймати і звязати.

Їхали ми далі, а я все мовчав, аж Семен знову зачав:

— Чомуж далі не говориш?

— А чомуж ти сам мене не питав? Чому ти наслав того чоловіка, щоби напав на мене наче на опришка. Таж ти перший мене мусів бачити, коли ти мене другим показав, які мене не знали!

— Бо так треба було! — каже Семен. — Так треба було, щоби повірили мені, бо я сам перед тими людьми також є 'наче виновник. А так переконалися, що я говорив правду. Нас є чотирьох до того, що я закопав, а ти забрав: мій нещасний батько, про котрого не знаю, чи ще живе у турецьких руках, я і ті два старші молодці, Куліш і Пугач. Чомуж ти викопав?

— Бо інші були би викопали! Коли ти був у Кульчицях, як кажеш, то ти бачив, що роблять на поляні у лісі.

— Я бачив, але ти ще передтим викопав... так мені говорили... А зрештою бачиш, то не лише

моя річ, чотирьох нас належить до того...

Коли я так розмовляв із Семеном, цей, що мав мене попри своїому коні, а був то Пугач, дуже уважливо слухав, а поглядав недовірливо то на мене то на Семена, чи не змовляємося ми зі собою.

— А де ти подів це, що ти викопав? — питається Семен.

— Там, де мені здавалося безпечно — відповідаю.

— Маєш у себе?

— У себе ні. У Львові маю.

— Де?

— В безпечних руках.

— Дай тобі Боже, — каже на це Семен — щоби то було в безпечних руках, бо інакше живий не вийдеш від нас і краще було би, щоби тебе мати на світ була не родила.

— Дай і тобі Боже, — відповідаю — щоби кожен так тобі додержав слова, як я, Семене.

Семен нічого не відповів, але видно було, що йому було ніяково. Їхали ми так мовчки доволі довго до Панівців, а тамошній замок усе видно було над Смотричем. Недалеко Панівців бачу табор, але невеликий, яких двацять наметів і стількиж возів, а біля возів кількадесять осідланих козацьких коней.

Як ми наблизилися до табору, чуємо якісь ніби радісні крики і стріляння із самопалів і пістолів. Семен і оба козаки глянули на себе здивовано, видно це було для них загадкою. Але що то не була бійка, але якісь великі радощі, то вже

з окликів можна було догадуватися. Бачимо двох козаків, що вискочили на конях із табору і гонять проти нас і шапками в повітрі вимахують і кричать, що несуть добру новину.

— Опанас є! Старий Тимченко є! — кричать із усієї сили.

— Батько є — скрикнув Семен так радісно, що аж і в мене також відізвалося серце на його радість. Семен почвалав на коні, що сили.

Пугач також пустив свого коня трюхцем і я мусів гнати, що сили. Але вже було дуже близько і я не дуже змучився тай навіть рад був, що скорше побачу, що там діється у козацькім таборі. Пугач вїхав у табор, а весь час добре держав мене на аркані, бо боявся, аби я в цьому замішанні не урвався й не втік. Але я навіть як би й міг був утікати, певно не втік би, бо це, що я побачив, так мені припало до серця, що я чувся вже зовсім безпечно. Ось громада козаків з голосними окликами підносила вгору на руках Опанаса, а Опанас стояв на їх раменах, хитався в повітрі, перехилявся то вліво то вправо, аби не втратити рівноваги, але осміхався весело до козаків і шапкою потрясав їм. Ледви я глянув на Опанаса, Семенового батька, так зараз і я радісно скрикнув:

— Панько!

Бо то не хто інший був, лише цей Панько, турецький бранець, якому я у Рущуку так щасливо поміг до втечі та з яким я цілу дорогу перебув балканськими горами.

Тимчасом Семен, що не міг перетиснутися до батька, кликнув на козаків, щоби пустили його.

Старий Тимченко нараз наче потонув між козаками, а потім, як видістався з тої суглоки, став витатися зі сином. Всі разом говорили до нього, всі разом розпитували, так що нікого не міг зрозуміти. Але він і не відповідав нікому, лише руки стискав їм, не минав нікого. Коли наблизився і до Пугача, який мене держав на аркані мов собаку, я знову крикнув:

— Паньку!

Опанас щойно тепер запримітив мене і хвилину стояв здивований, наче очам власним не вірив, аж нараз скрикнув:

— Івась! Ёй Богу! Івась! Ти тут? На аркані? Зв'язаний? Пугачу! А це що?

І заки ще Пугач мав час відповісти, прискочив до мене, розв'язав мені руки, схопив мене в руки, показав мене козакам і кликнув:

— Козаки! Цьому хлопцеві по Богові я маю дякувати, що я до вас здоровий вернувся! Він мене видобув із турецьких кайданів, він мене врятував від смерти на далі! Колиб не він, ужеб давно супи і гайвороння обгризли були Тимченкові кости!

Схопили мене на те козаки з великим криком, піднесли вгору, як передше Опанаса, стріляли на ясу, обносили мене вколо табору. Коли вкінці опустили мене на землю, Семен підбіг до мене, обняв мене та цілував наче рідного брата і перепрошував.

— Не думай зле про мене, прости, і забудь те, що сталося! Я тобі все братом і приятелем був і буду. Бачиш, я був певен, що ти зрадив мене.

У Кульчицях розказували мені, що ти викопав те, що я поручив був тобі, бачили тебе, як ти викопав і втік. Мені з того грозило велике нещастя, бо Пугач і Куліш мали мене за зрадника і злодія. Не вірив мені ніхто, як то було між нами. Коли я тебе нараз побачив на дорозі крізь вікно коршми, хотів я з тобою насамперед сам говорити, але колиб мене цей Пугач бачив із тобою, а то завзятий чоловік, був би мене підозрівав у зраді. Тому то я вислав його за тобою з тим словом і знаком. Мені розходилося про мого батька, не про мене, бо Пугач і Куліш мали дати мені гроші на викуп а без того я і шага не відістав би від них. Але тепер усе добре і будь ти мені братом і приятелем, як давніше, тай хай Бог заплатить тобі за все!

Взяв мене потім Опанас до окремого намету, прикликав Пугача, Куліша і Семена тай тут я щойно розказав усе, як було та що я цей мішечок із залізною коробочкою мусів передати у руки Довгана, бо так безпечно хотів переховати, як вибирався у Туреччину. Іншої ради для мене не було, бо ж я сам утечею мусів рятуватися зі Львова.

Всі мене хвалили, що я зробив як було треба та що вірно додержав слова тай признали, що я більше дбав про це, аби додержати присяги, ніж про власний хліб і про власне здоровля. Один лише Пугач глядів нахмарено перед себе, начеб не вірив. Ще й відгрожувався, аж Опанас і Семен насили добре на нього і зібрали а навіть шаблями стали побрязкувати. Семен схопився з місця, вда-

рив по шаблі, почервонів увесь, а з очей сипалися йому наче живі іскри.

— Пугачу, собача душе, гадюко — скрикнув уже дуже сердитий. — А ти чого гаркотиш! А хто тобі сказав про все, чи не я? А хто Рудому Хаскелеві відібрав? Чи не я? А чие то було щастя? Моє чи твоє? А колиб я був не стрівув Хаскеля, де була би твоя часть? А колиб я був затаїв, що відібрав жидові, і колиб був собі задержав, відкіля ти був би знав про це, ти дурна голово, ти! Що я був вірний, то ти за Юдів маєш нас, що я був дурний, то ти хочеш бути мудрий і ліпший ніж ми! Замкни ти хавку свою перерубану, бо ще раз перерубаю її тобі, впоперек перерубаю, навхрест, щоби назначити тебе драба!

І вже Семен до шаблі брався в запальчivosti тай хто зна, чим була би покінчилася ця суперечка, але вмiшався у це Опанас, розлучив їх і каже:

— Буде, як Бог дасть, а мені Бог дав уже тепер більше, ніж варта це, за що тепер турбуєте хлопця, бо я врятувався від страшних мук і смерти. Чи найдеться ця наша добича, чи ні, ти, Пугачу, будь спокійний, ми тобі заплатимо твою частку. Ще старий Тимченко щось варта, й його слово також щось варта. Поїдемо сміло за тим хлопцем до Львова. Найдеться, слава Богу, поділимося ретельно, не найдеться, також слава Богу, це його воля.

І врадили, що Опанас із Семеном і Пугачем, бо Куліш зовсім здався на Опанаса, поїдуть зі мною до Львова. Я цілу цю нараду думав лише про Довгана, чи додержав він мені присягу тай

що буде, коли зрадив? Чи повірять мені тоді, що я говорив правду та чи вкінці скінчиться це моє горе та чи я перед цими чесними людьми у Львові, які певно нині мають мене за злочинця, стану нарешті раз сміливо, з повною правдою і без ніякої скритости в серці, як невинна людина, гідна їх приязни.

Та коли мені станув перед очима Довган такий, якого я добре знав і яким виявився для мене в лихій пригоді, нахмарений і бурмотливий, але чесний і вірний, я перестав непокоїтися тай був певен, що не заведусь на ньому.

Дали мені коня, Семен сів на другого і відпровадив аж до Камянця. По дорозі розказували ми собі, один одному наші всі пригоди від хвили, як він мусів кидати Кульчиці. Коли я розповів йому, як гайдук із турецьким жидом Рудим Хаскелем шукав мене у Львові та як мене хотіли спіймати і віддати до ратуша на муки, та як я згадав про це, що мені розказував золотар Льоренц, що Рудий Хаскель має листи від великих панів і від самого семигородського князя та що може далі буде стежити за нами, Семен сказав:

— Рудий Хаскель? Уже він нікого не вкусить, зрадник, собака! Згинув, як заслужив собі, лише мені дуже жаль, що не з моєї руки та і не з козацької. Попався в руки волоського господаря Томжі, з яким мав свої справи і котрого також на свій спосіб обманув і зрадив. Томжа казав жидові голову зрубати. Голова його на високому палі два тижні сторчала на полі біля Ясів, а тіло розшарпали голодні собаки.

Зустріч із Процем.

Спинитися мав Захнович ще кілька днів у Кам'янці. Ізда до Львова не скоро мала скінчитися, бо ми їхали дуже поволи й часто попасали тай на нічліг приставали саме зза цих коней. Захнович бажав привести їх до дому гладкі та здорові, щоб не втратили ні вигляду ні огня.

Камінецькі Вірмени мали свою поchtу. Тож я скористав із цього й написав два листи, один до Чесака, другий до мами, й прохав, щоб Оленка вислала цього мого листа Зазулякові, а він, щоб передав моїй мамі. Я дуже радів, як писав ці листи, бо в уяві бачив дньчину радість, як довідаються, що я визволив батька з неволі та що оба вертаємо до дому.

Батько, чим ближче було до дому, тим був сумніший, бо я не міг затаїти перед ним, що підстароста і Гергей відібрали йому вйтівство і маму вигнали із дідицтва. Впадав у страшний гнів, страшно відгрожувався підстарості і гайдукові, що обом ім голови сокирою порубає, хоч йому за це прийдеться повиснути. Я потішував його як міг, за примір давав йому, як Бог не покинув його в неволі, та як я без грошей, без науки, без досвіду дістався до нього над далеке море і до батьківщини привів.

В Золочеві припало нам попасати. Ми мали тут стояти цілу добу. Після роботи коло коней вибіг я до міста, щоби оглянути його. Коли я минув замок і вже вертав до заїзду, чую хтось кличе

мене по імени. Обертаюся й бачу Проця. Дивом здивувався я, відкіля він тут узявся.

А він каже:

— Чого, Івасю, дивиш так на мене, як теля на нові ворота!

— А бо — кажу — бачу, що ти краще зодягнений і дивуюся, що ти аж тутечки забрив.

— А ти, Івасю, відкіля тут узявся? З дощом учорашнім упав тут?

— Коли турецький дощ падав тут, то я з дощом упав, бо з Туреччини вертаю тай не сам. Батько є зі мною!

Проць вирячив очи й уста розняв широко з великого здивування, а потім підскочив високо на здоровій нозі, а криву ніби в танці замахнув, шапкою вгору підкинув і крикнув радісно:

— Батько вернув! Славаж Господеві! Матінько божа! А деж твій тато, ведиж мене до нього, бо не повірю, аж побачу його!

Ми зараз пішли до заїзду і до стайні. Застали батька, як сидів у темному куті з головою підпертою на долонях, задуманого. Проць кликнув на батька радісно, начеб рідного батька витав, цілував його руки. Батько також спочатку дуже зрадів, але зараз посумнів, бо Проць наче ще більше пригадав йому, що його обернули в прошака, та що не має чого вертати до Кульчиць, де його діди і батьки жили чесно в добрі і померли.

— Максиме, а що це з вами? — каже Проць — Ви хорі? Я сподівався застати вас веселими, а ви наче з похоронів!

— Бо я й похоронений, живцем похоронений, Процю — каже батько. — Абож ти не знаєш, що я без даху і без хліба. На стрічу найстрашнішій нужді йду.

Процеві засвітилися очі якось так дивненько і він замість теж розжалобитися, засміявся весело і каже:

— А я теє горе пожену за море !

І добув із череса щось дуже старанно обвиненого в шмати і давай це розвивати дуже обережно а поволи одну ганчірку за другою, а було тих ганчірок може аж п'ять. Здавалося, що цьому не буде кінця. Весь час поглядав Проць то на мене то на батька так весело, що аж очі скакали йому, вкінці видобув якийсь папір, зложений кілька разів, розложив його, як був широкий і довгий і каже:

— А то що?

— А то що? — повторяю також і я разом із батьком.

— Королівський декрет! — каже Проць — Потвердження на солтисівство.

— Декрет!? Коли прийшов? Хто тобі дав його? Відкіля маєш його? Давайжеж тут, покажи!

— Тихо; жиди, хай сам рабін гавкає! — каже Проць і втікає перед нами з папером і тільки пальцем показує на печатку, що була на папері на долині — як будете так разом питати і кричати, то нічого не довідаєтеся. Прийшов для вас декрет, Максиме, тай кінець! Помало, помало лізла, ця грамота, але таки вилізла, підстарості вилізла з кишені.

Та не сама, мусів я їй допомогти трошки, бо лізла пішки.

Дав нам вкінці той папір. Батько схопив його обіруч, а руки тряслися йому дуже і дав мені перечитати. Я перечитав раз, батько казав перечитати вдруге, втретє. І майже кінця тому не було, я вже трохи що не напам'ять знав цілий декрет; аж вкінці і батькові було вже того досить, тай каже:

— Бог свідок, який я тобі в серці вдячний, що ти в сам час так потішив мене, бо я вже з тої журби перестав їсти і спати.

— А я спав, лише не їв іще — каже Проць, коли батько обнімає його і в голову цілує, наче сина.

— Ходиж їсти і мід пити, — каже батько — а при меді розкажуй, як то все було.

Запровадив нас батько до господи та казав дати хліба і мяса і меду. Коли ми попоїли, Проць потягнув добре меду, погладився по грудях, м'яснув язиком, облизався тай став говорити:

— Давним давно за царя Гороха, коли було трохи сухо, мокро троха, на місяця краю, коли зуб зубові казав: — я тебе не знаю, тоді було велике половіддя, та ніяке не втонуло чортівське насліддя.

— Тай ти не утонеш, бо тобі годиться висіти — перебив йому батько — і певно ще будеш висіти, коли цего бурлацького свавільства не відвічишся! говори по людському!

— Хайжеж буде і по людському, — каже Проць — хоч ліпше було би по вовчому, бо мушу зачати від вовка, недоброї звірюки, від самого

підстарости. Тож коли Максимиха вимандрувала з Кульчиць а Івась також пішов у світ, остався я сам сирота, без хліба і без чобіт і без доброго слова, бо ніхто не мав його для мене. Мав я лише тіло, душу і скрипку, взяв це все до купи. Тай все воно якийсь час держалося купи, бо я ходив по весіллях, по ярмарках, по відпустах і празниках, грав людям і з того жив. Як не було кому грати, вертав я до Кульчиць до старої Семенихи. Вона дозволила мені жити в себе, а я бабі за це подеколи дав якого шага. Коли я так раз вернув, прислав за мною підстароста, забрав мені скрипку тай каже:

— Ти волокито якийсь, вітрогоне. На панське не ходиш, поголовного не платиш, по коршмах тільки волочешся, дармуеш собі, ледащо, будеш мені служити!

Казав мені собі хату замітати, коло коров ходити, дрова рубати, в парубка мене свого обернув, а скрипку замкнув на ключ. Бузувір, розбишака добре знав, що я без скрипки не втечу йому. Як мені мою скрипку забрав, то все взяв мені: хліб забрав мені, розум і душу забрав мені, вже мене цілого мав, бож тіло мусіло лишитися при хлібі а душа при тілі, цілий же розум сидів у скрипці.

Але як то кажуть: лихо само себе кусає — говорив Проць — і нема лиха, щоби не вийшло на добре. Мусів я бути у цій неволі, але тепер напевно і підстароста і гайдук жалкують того, що я мусів, а вам, Максиме і мені також обернулося це на добре. Раз приїхав підстароста із замку зі Самбора тай зараз казав мені йти по Гергея,

Коли я привів його, пішли разом в світлицю, замкнулися, і чую, як до себе нараз стали викрикнути взаємно. Ага, думаю собі, найшов чорт згребло! Покусалися вовки! Підслухую під дверима тай ось чого довідався я: Прийшла для вас корольська конфірмація на солтисівство і видали її зі замку підстарості, аби віддав її вам або вашій жінці. І каже підстароста Гергеєві:

— Або ти мені, братіку, добре заплатиш, тоді я тую конфірмацію так сховаю, що людське око не побачить її, або не заплатиш, тоді я тебе із солтисівства так само викину, як ми Біликів викинули.

Гергей у плач, просить, благає, погрожує. Все дарма. Тоді зачинають торгуватися наче два жиди.

— Даш мені двіста золотих?

-- Дам пядесять!

-- Даш двіста?

-- Чорт тебе побери, дам сто!

Не могли згодитися. Наматіркували собі, мало не побилися. Потім Гергей каже:

— Як буде, так буде, а якось воно таки буде. Погодимось напевно. Прийдіть нині до мене на вечерю. Маю мід старий тай вина мені прийшло з Угорщини. Лекше доведемо до кінця справу.

— Або я хрін, щоб я з медом був добрий? Я добрий і без меду, — каже підстароста. — Як дасьте, скільки жадаю, то і без меду обійдеться.

Але вкінці стануло на цьому, що прийде та візьме зі собою мене і скрипку, щоби їм було весело.

Тут Проць потягнув добре меду тай каже:

— »Грійте, кумцю плечі, поки горить в печі«, а потім далі оповідав, а я і батько слухали його цікаво.

— Вечером їли, пили, танцювали, співали, добрі думки мали, а я мусів грати і слинку ковтати, та просив лише Бога, аби котрий з них задавився або щоби грець побив його. Підстароста пив за чотирьох, а гайдук Гергей, як я завважав, пив дуже повздержливо. Видно, негідник хотів тверезий іти на п'яного. Пили й усе торгувалися, але підстароста, хоч уже ледви держався на ногах і ледви міг белькотати, навіть не гадав щось опустити. Чим більше пив драбуга, тим був твердший. А мав у себе папери за пазухою, а між ними була і ваша конфірмація. Та її він навіть показати не хотів Гергееві та казав:

— Як вирахуєте мені на стіл двіста золотих, при вас здрапаю або спляю декрет.

Вкінці підстароста вже і сидіти не міг — лише глядіти, коли звалиться зі стільця. Лиш на топірці опирається. Каже йому Гергей:

— Ідїтьже до ванькиря, висапайтеся. Потім знову будемо говорити!

Завів його до ванькиря до ліжка, сідає на ньому підстароста, але не хоче кластися. Гергей підлазить до нього, ніби хоче його обіймати і цілувати, а тимчасом під жупан до паперів сягає злодій. Та підстароста, хоч п'яний, вважає. Що Гергей підкрадеться до нього, то він за топір і в голову прицілюється йому. Відступив Гергей і вернув до світлиці. Видно, хотів підіждати, аж підстароста засне, але таки боявся його, бо кличе мене до кута тай каже:

— Процю, хочеш заробити приятеля і пять золотих?

— Добре одно, добре і друге. Чомуж би ні?

— Процю, підстароста лихий чоловік, страшний драбуга. Він тебе має за собаку. Робити каже тобі як воліві, працювати, а їсти не дає.: скрипку забрав тобі. Тепер має тебе наче у вязниці!

Ага, туди стежка в горох, думаю я собі, але нічого не кажу, лише жалісно похитую головою.

— Процю, — каже далі гайдук — ти вмієш читати. Йди но ти до ванькиря, вийми тому п'яниці папери зпід жупана. Між тими документами є один, що в ньому стоїть про Максима Білика і той папір має велику печатку. Зважай добре, про Максима Білика буде там. Візьмиж той папір і тут принеси його. Дістанеш за це пять золотих.

— Або топором у лоб, — кажу я на те — а то певніше, ніж ваших пять золотих обіцяних. Обіцянка, галка на вежі! Дайте зараз пять золотих, а папір буде.

— А як не буде?

— Чому не має бути? Напевно буде. А колиб я цього не доказав, тож прецінь маєте мене в руках.

Дав мені пять золотих на руку цей Мадяр, а дуже тяжко прийшло йому воно, хоч негідник певно обіцявав собі в душі, що мені потім зараз відбере їх. Тож іду я до ванькиря, але зі скрипкою під пахою. Дивлюся, підстароста сидить на ліжку і дрімає. Підходжу до нього, а він отвирає очи тай зараз за топір. Та як пізнав, що то не гайдук, каже лише:

— Процю, а де я?

— У себе дома, пане.

— Коли так, то ти мені здійми жупан і чоботи визуй мені, бо піду спати.

Стягнув я йому чоботи, а він зараз положи жупан і хропить. Я під жупан, схопив папери, попав щасливо на цей з великою печаткою. Бачу, стоїть там виписано виразно великими буквами: Максим Білик кілька разів. Я схопив декрет, сховав за пазуху за сорочку, відчинив зтиха вікно і бевх! вискочив у сад, а потім в ноги, що тільки духу було в мене. Зі саду в поле, з поля у ліс, тай стільки бачили мене в Кульчицях. Дістався я під Перемишль і хотів далі йти як на Угорщину. Та як я грав людям у Нижанковичах, почув мене один мандрівний музика. Сподобалася йому моя гра, а що саме згодився був у Бережанах у Миколи Синявського, забрав мене зі собою. Тепер то вже і ноти вмю трохи читати, а як краще підівчуся, то може й дяком стану.

Ми з немалою втіхою вислухали того цілого оповідання, а батько ще казав дати меду, хоч у гаманці не багато було.

— Хай Бог заплатить тобі, Процю — каже батько. — До смерти того не забуду тобі. А заки будеш дяком, усе моя хата стоятиме для тебе отвором, як і передше. Останнім шматком хліба поділимось з тобою. Але, Процю, чи ти дав знати моїй жінці, що прийшов королівський декрет.

— Я зараз хотів їй це переказати, і сам був би пішов до Стрілкович, хоч то мені було дуже небезпечно, але Максимихи нема в Стрілковичах у ткача Севастіяна.

— Нема її? — озвався я і батько. — А деж тепер шукати її?

— Кажали мені люде, — каже Проць — що пішла до Львова, бо їй пан Зазуляк із Самбора якусь добру службу нараїв, а в Стрільковичах небога не могла вижити. Там певно знайдете.

Батько посумнів на цю вістку, але мені щось говорило, що коли Зазуляк, вуйко Оленки, нараїв цю службу, то мама може бути хіба у Григіря Чесака, а не деінде. А тепер то я хотів би вже на крилах летіти до Львова.

Довганове завіщання.

У Глинянах дігнали нас козаки: старий Тимченко з Семеном і Пугачем. Хотіли мене забрати зі собою, щоби я скорше став із ними у Львові. Одначе я не хотів розлучатися з батьком і просив лише Семена, щоби, як лише стане у Львові, зайшов до Чесака, та заповів, що вже вертаємо. Я був майже зовсім певний, що коли мати є у Львові, то не деінде, лише у Чесаків.

Дорога з Глинян до Львова ледви що не здавалася мені довшою від тої далекої турецької, яку я перебував. Так мені вже було пильно і тужно. Бог дав нарешті, що якимось добре з полудня надтягнули ми під сам Львів до Кривчиць. Такої радості, яка мене тут чекала, вже потім не мав я у житті.

Ось, що я мав дорогого на світі, тут мої очі разом побачили. Заїздимо до господи, а перед гос-

подою стоїть моя мати, Сленка, Ілля, Григій, Чесак і Красовський. Мені пустилися сльози з тої великої радості, я словечка не міг промовити!

Одного лише мені забракло і за одним лише розглядався я, а то за Довганом. Він не лише, що такий близький був мому серцю, але крім того знав іще й цілу тайну, вадля якої вибралися до Львова Семен, його батько і Пугач. Певно чув від Іллі, що я вертаю, а що в Кривчицях не було його, я трохи здивувався. Та я думав, що він як послугач усе потрібний в торгівлі, не міг вибратися. Коли ми рушили зпід господи і з глинянської гори показався мені Львів, наче у глибокій великій мисці з усіми баштами і вежами, питаюся Красовського:

— Красовський, а що поробляє Довган, чи здоров?

— Довган помер — каже Красовський.

— Помер! — скрикнув я переляканий, що аж усіх налякав, що зі мною.

— Два тижні тому помер, а дуже його всі жалуємо — озвався Ілля — бо був добрий чоловік і вірний слуга, хоч убогий, а такого вірного чоловіка нелегко дістане пан Ярослав. Шкода його! Був би він тобою дуже радувався, бо любив тебе, Івасю. Все допитувався за тобою, чи ти не писав і чи не чули ми що про тебе. Ще й перед самою смертю згадував тебе.

Я не міг із жалю ні слова сказати, а з тим жалем за щирим приятелем прийшов і чималий жах і тяжка журба. Так мені вже було призначене, що та Семенова тайна має все переслідувати мене, все мучити мене, всяку радість затроювати, що ко-

ли інші мої терпіння вже кінчаються, то тому одному нема кінця.

Я поручив був Довганові мішечок із тою залізною коробочкою — коби була запалася на саме дно пекла, чортові на пожиток! — а тепер що піchnу, що козакам скажу? Що Довган зробив із тим, де то заховав, і як тепер знати, де його шукати? Чи мені оба Тимченки повірять, що я правду говорив? І що скаже той страшний Пугач, коли йому не дістанеться його часть?

Я став розпитувати спудея, чи довго Довган нездужав, на що помер, чи не переказував чого до мене, бо, казав я, хоч то була неправда: деякі подробиці мої лишилися у нього.

— Довган чи подвигався, якимсь тягарем — каже Красовський — чи теж дуже зігрілий і зіпрітий напився зимної води, чи теж інша яка причина цьому була. Нечайно захорував на кольки в грудях, горячку дістав і помер четвертого дня. Рятував його пан Шпитко, начеб то хто був із його родини. Двох найліпших лікарів кликав до нього, Камп'яна і Сикста. Робили оба, що лише могли, все дарма. Про тебе бідний Довган все говорив. Конче хотів щось тобі переказати, але ми думали, що то в горячці так йому щось мріється, бо все повторяв: »Де Івась? Довган свідомий! Довган свідомий!!« А коли вже вмирав, іще говорив: »Довган свідомий«.

Я добре розумів, що Довган мав на думці, коли говорив ці слова, які вони вважали якимсь маяченням у горячці, і серце мені краялося з великого жалю за тою доброю душею.

— Третього дня недуги — оповідав Красовський — висповідався, прийняв Найсвятіші Тайни, попрощався з паном Ярославом, Іллею і Яремою. Я також був при цьому, бо Довган посилав за мною. Ми всі плакали, а Ілля найгірше. Коли ми вже мали відійти, він дав мені знак, аби я лишився. Витягнув зпід подушки деревляну дощечку, тай дав мені її і каже:

— То моє завіщання, Дмитра Довгана. Довган свідомий! Красовський, віддай це Івасеві, як вернеться. Довган свідомий! Але тут мені зараз присягни, на Пресвяту Трійцю, що віддаш йому до рук власних! Це завіщання Довгана! Моє завіщання, для Івася завіщання. Чуеш? Довган свідомий...

— Я мусів йому присягнути, як хотів — говорив далі Красовський, а я слухав дуже цікаво й уважно — мусів присягнути, хоч видно було, що Довган був уже тоді непритомний та що в горячці так маячив. Узяв я від нього цю дошку, на якій були якісь знаки пороблені чорною краскою.

— А деж ця дошка? — скрикнув я так поквапно, що Красовський видивився на мене здивовано.

— Є у мене. Дам її тобі, коли хочеш, але що тобі з того кусня дерева?

Ледви я у Львові висів із воза, а станули ми перед Клопотівською каменицею, бо добрий Григір Чесак прийняв нас до себе, зараз я схопив Красовського за рамя, щоби не пустити його скорше, поки не видасть мені тої дошки, Довганового завіщання. Бо я знав, що то мусить бути щось таке, що мене наведе на слід, де шукати цього мішечка

із залізною коробочкою. Щастя, що то не була зима, інакше Довганове завіщання пішлоби як інші дрова до печі, бо Красовський кинув був його за піч. Схопив я це, начеб який скарб, бож дійсно для мене мало це вартість скарбу, тай побіг з нею зараз у хату, щоби цьому краще приглянутися.

Була то доволі товста на півтора стопи довга, на пів стопи широка дошка. На ній чорною краскою помалював Довган незугарною рукою різні знаки. Вони видно --- тому що він не вмів писати --- мали вистарчити йому за букви або й за цілі слова. Приглядався я довго тим знакам, що малиби значити, ломив собі голову, але дарма. То була справжня загадка, хоч я був певний, що ті знаки відносяться до того, що я поручив Довганові під присягою.

Всі ті знаки виписані були одним рівним рядом. Насамперед: дві товсті палки, одна недалеко одної, а обі получені третьою палкою; на тій третій посередині було щось похуже на гак, потім ішло щось наче серп, потім була вже цілком виразна сокира, за нею йшов такий самий знак, як перед сокирою, схожий на серп, за тим серпом хрест, за хрестом ніби девятка, бо Довган знав числа, а за тим числом стояло щось наче лопата або мотика.

Так то виглядало завіщання бідного Довгана. Надумувався я довго, але даремно над тою дошкою й зачав знову думати, над тим, що мені далі робити? Не було іншої ради, як лише піти до козаків, бо я так обіцяв, що як лише стану у Львові, то передовсім відберу від Довгана мішечок із коробочкою й віддам його старому Тимченкові.

— Покажи цю таблицю — каже до мене Тимченко.

Дав я йому її, поклали на столі й усі три стали пильно приглядатися.

— А ти що кажеш на це письмо? — питає мене Семен. — Ти знав того Довгана, бував із ним, розмовляв, ти краще можеш відгадати його думки, ніж ми, що на очі його ніколи не бачили.

— Що я кажу? — відповідаю. — Я кажу, що Довган певно хотів дати знаки, по яких як по слідах можна потрапити до місця, де сховав або закопав мішок.

— То так і буде — каже Опанас і глядить на дошку та думає.

— А як ти знаєш, дурню, що закопав? — питає мене Пугач і вишкірив до мене зуби.

— Бо йдуть знаки одні за одними, а останній знак то напевно рискаль. Тож я гадаю, що закопав.

— А що тут стоїть на самім початку? — питає Семен і кладе палець на тих двох рисках, получених угорі третьою рисою. — То найважніший знак, бо то початок усього шукання.

— Ворота, виразні ворота! — скрикнув Пугач, дуже гордий з того, що відгадав, що інші не могли. — Ворота як бик!

— Бик є, — каже Опанас — бо ти бик, але воріт нема!

— А я вам кажу, що то ворота! — каже знову Пугач. — Ходім шукати тих воріт!

Семен розсміявся, а Опанас за ним, так що і я від сміху не міг здержатися. Опанас подумав хвильку, а нараз підскочив і каже:

Я був би й зараз пішов, але вже западала ніч і небаром мали замикати міські брами. Тож я був би вже не відістався з міста, або колиб був і відістався, то міг би вернути до дому аж рано, як відчинять брами, бо козаки станули в господі у Волинця за мурами міста на Галицькім передмісті. Я й рад був із того, що не міг зараз йти, бо міг лишитися вечером із батьком і ненькою, ми мали час натішитися собою і нарозказувати, а потім вечеряли ми разом із Григорем Чесаком. І хоч не було ні меду ні вина, то такої веселої вечери, як ця при молочній каші, як живий, не памятаю.

На другий день рано станув я перед козаками наче виновник. Хоч совість моя була чиста і хоч дуже несміло розповів я цілу справу, а цю дошку себто завіщання Довгана держав я перед собою, наче Татарин щит, так як колиб хотів заслонюватися нею, колиб Пугач із шаблею кинувся на мене. І мало бракувало, щоби так справді не сталося. Бо коли старий Тимченко і Семен вислухали мене мовчки, видно думали, що тепер діяти, то Пугач дуже сердито вдарив п'ястком об стіл і став страшно відгрожуватися.

— Мовчи, Пугачу! — крикнув старий Тимченко — дурний, крикуне, бо нічого не вигавкаєш, а по лепеті певно дістанеш! Яж казав уже тобі, що твою частку матимеш. Я не візьму, Куліш не візьме, Семен не візьме, а ти своє візьмеш і вдавишся, або інша погибель буде тобі!

Пугач глипнув дико, але замовк і лишé під перерубаним носом воркотів, як пес, що хоче вкусити, але боїться палиці.

— А деж мої очі! Івасю, а де тут у вас вішають?

Я видивився на нього, бо не зрозумів відразу.

— Де у вас стоїть шибениця, на якій міщани вішають злодіїв? Бо то виразна шибениця, що Довган намалював на самім початку. Два палі, як звичайно, на горі поперечка, в поперек гак, виразно гак, лише висільника нема. Ходім, веди нас зараз! А ти, Пугачу, бігай зараз до Волинця, хай позичить рискаля, щоби не вертати до міста, коли найдемо місце по тих слідах.

Сталося, як хотів старий Тимченко. І зараз усі чотири з рискалем пішли ми на місце, де вішано злочинців. Недалеко нам було, бо шибениця стояла зараз за містом.

— Що там є далі на тім завіщанні? — питає мене Опанас, коли ми вже станули під шибеницею.

— Є такий знак, що подобає на серп, — відповідаю й показую на дошку.

— Коли так, то вже мені прояснилося в голові, що Довган мав на думці. Бачите це стернище, тамтуди підемо, бо серп то певно поле значить. А що є після того серпа?

— Сокира — кажу.

— Тепер я вже вдома! — озвався Опанас. — Той твій Довган недурний був. Писати не вмів, а таки добре написав. Он там за полем є ліс — а з чим ідеться до ліса?

— Зі сокирою! — вирвався тепер Пугач і дуже задоволено оглянувся по нас, начеб щось дуже трудного відгадав.

— Он мудрагель! — каже Опанас — як він зараз усе знає. Пугачу, тобі отаманом бути!

Тимченко знову задумався і на дошку позирає, а потім оглядається довкола таї каже:

— Шибеницю маємо, поле маємо, ліс маємо, а таки ще нічого не знаємо. Ліс іде довкола, стернище на всі сторони світа. Шукай вітра в полі! В який бік іти: всюди стерня, всюди ліс!

Я мав свою власну думку, але нє був певен, чи добра, тому кажу несміливо:

— Ідім так, як Довган йшов. Як ішов від міста, то станув насамперед лицем вперед шибениці, так як ми тепер стоїмо.

— А якжеж ти знаєш, де перед. Перед може бути з обох боків. Хіба тебе вже вішали? — каже Пугач.

— Бо такий звичай у Львові, — кажу — що злочинця вішають лицем до міста. Довган мені все так говорив. Серп є зараз перший знак, що наступає, то я гадаю, що нам треба йти від правого стовпа просто в бік, начеб хто стрілив із того місця.

— Добре кажеш, — відзивається по хвильці надуми Опанас — так і підемо.

Йшли ми тепер полем, так як я казав. Опанас раз у раз обертався й уважав, чи добре. Потім казав Пугачеві вийти далеко вперед, аж під сам берег ліса і там стати, а ми гляділи, чи є добрий напрям і вже йшли просто на Пугача. Як ми прийшли до ліса, каже Опанас:

— Коли цей ліс у цьому місці є широкий, то

Довганове завіщання на ніщо не придасться, бо в лісі тяжко просто триматися.

Казав нам іти по одному. Висунувся насамперед один, а ми стояли. Коли цей один уйшов простісенько добрий шмат, але так, що ще можна було його бачити, то задержався, а другий йшов до нього і змінював його. І так усе, що ми наче живим ланцюхом перетинали ліс, а не сходили з прямої лінії. Не довго цього треба було, бо на щастя ліс у цьому місці був зовсім вузький і ми знову найшлися на стерні.

— Тож маємо другий серп — каже Опанас. — А що є по тім другім серпі?

— Хрест — кажу і показую на дошці.

— Хрест? Є і хрест! — каже Семен і вказує пальцем перед себе.

Далеко поза стернею на горбку стояв великий хрест, який не знати на яку пам'ятку поставила там побожна людська рука. Тепер уже була легка справа. Ми скоро перебігли стерню і скоро стали біля хреста. Був то хрест дубовий, без розпяття, дуже старий і вже спорохнавілий. Видно довго стояв тут, а ніхто не дбав про нього, бо і село було відси далеко, а з міста ніхто сюди не заходив, бо то було вже зовсім за міськими ланами і за Волями.

— Що далі? — питається Опанас. — Як там є на дошці?

— Колиб я не знав, що Довган знав числа, то я не відгадавби, що то за знак. Але що знаю, то гадаю, що то девятка.

— Коли так, то що він міг написати, — каже

Семен — девять ліктів? Девять сяжнів? Девять кроків?

— Довган, як був тут — каже на це Опанас — ліктя зі собою може не мав, ані сяжня, але ноги напевно мав. Ця девятка то значить девять кроків.

— Я зараз спробую! — озвався Пугач і вже розпускає ноги.

— Пугачу, дурна голово — каже Тимченко і сміється. — Як ти так шукатимеш, то і до завтра не найдеш! Так треба зробити, як уже Івась нам раз порадив. Рискаль намальований по правому боці хреста. Будемо копати від правого рамени просто на девять кроків.

Відмірив девять кроків і каже:

— Пугачу, тепер копай, тепер ти мудрий!

Пугач узявся жваво до роботи і незадовго рискаль попав на деревляну скриньку.

— Є! — викрикнув я, бо я дізнав, що то така скринька, яких було багато у пана Шпитка в ін-дермасі.

— Є! — скрикнули врадувані козаки, а Опанас Тимченко добув із землі скриньку і ножом відсадив віко.

У скриньці був добре знаний мені мішечок, у мішечку була залізна коробочка.

— Славаж тобі Боже! — сказав я сам до себе і відітхнув повними грудьми, начеб щойно тепер найшов досить повітря на світі.

Я врадувався більше ніж козаки. Я чувся наче вільний від жаху і журби; впав мені, як то кажуть, камінь із серця, бо я вже був свобідний від безнастанного неспокою і тривоги за поручену мені

тайну, свобідний від присяги, від брехні і затаювання перед добрими людьми, вільний від підозріння, що я спільник якоїсь нечесної справи, до якої я не міг ані признатися, ані випертися її.

— Семене! — озвався я. — Вже тепер щасливо скінчилося між нами! Я додержав тобі присяги. Правда, що я вже тобі нічого не винен?

— Але я тобі — каже Семен.

— І я тобі! — каже Опанас. — Я ще твій довжник. Я тобі, хлопче, винен сто цекінів!

— Ви мені, Паньку, винні лише одного цекіна — кажу я йому, а нарочно назвав його так як він сам казав кликати себе, тоді як згодився в Гарбаря у Туреччині за фірманна. — Але і того цекіна певно не добудете в того мішечка, що ви викопали його, бо де ви це продасьте?

— А знаєш ти, що в цьому мішечку?

— Пророк Магомет — кажу. — Брилянт, дорогоцінний камінь, так він називається.

— А відки ти знаєш це?

— Знаю, бо тут шукали за тим самоцвітом і за людьми, що його мали — кажу я, повторяю те, що мені розказував қолиссь золотар Льоренц. — І знаю також, що краще вам його у Львові не нести на базар, бо небезпечно.

— Не бійся ти, Івасю, тепер за нас — каже на це Опанас — маємо ми вже купця, доброго купця, а сто цекінів, то ти так-якби вже мав у кишені. Приїхав до Львова чавш із Стамбулу, Ефакір Мехмет, він зараз купить.

— Але у Львові є уряд і віт і кат — кажу — і легко тут скінчити на цьому, від чого ми нині

зачали. Чи ж мало я цього на власній шкірі не зазнав, а все задля цього Пророка Магомета. Бодай пропав!

Стали сміятися козаки з тих моїх слів, а старий Тимченко каже:

— Не дурний ти хлопець, ба дуже мудрий і бистрий, бо ти показав це, але і я не такий дурний, щоби до вас тут приїздити з голими руками. Знають добре Тимченка львівські пани і королевич Володислав, козацький приятель, знає мене. Маю я такі письма зі собою, що якби про них знав ваш бурмистр і ваш львівський віт, то певно познімалиби шапки передімною. Побачиш зараз завтра. Годитимемося в ратуші або в замку, сам староста Мніших буде при цьому, бо його жінка то княгиня Головчинська, вдова по Григорі, коширським князеві Сангушкові. А ця пані добре знає Тимченка, здавен давна знає його.

Золотий дощ.

Ще того самого дня пішов я з батьком до Іллі, бо щераз хотів подякувати йому за його доброту для мене, якій я завдячував мій власний рятунок і мого батька. Бо колиб був не виправив мене з Гарбарем, хто зна, що мене булоби чекало у Львові. Я мусів Ляшкевичеві оповідати про все, що я перебув у дорозі і як за помічю Божої Матери пощастило мені видобути батька з турецької неволі. Сам, непитаний, розказав я йому й Семєнову тайну.

Дивувався всьому Ляшкевич, а все йому тепер було ясне, що йому здавалося, в мені скрите і недобрє. І сам тепер радий був, що пішов за спонукою свого серця і не полишив мене, бо каже: »Недалеко тобі було до ратушевої тюрми, а хто зна чи і не ката. Я сам тебе підозривав у нечесних ділах і сам того у моїй совісти не був певен, чи добре роблю, що не віддаю тебе до ратуша».

Запровадив мене Ляшкевич до самого пана Ярослава. А пан Ярослав прикликав свою дружину і я щераз мусів розповісти все.

Я довідався від пана Ярослава, що те, що Тимченко заповідав, легко може статися, бо до Львова таки приїхав посол турецького цисаря Ефакір Мехмет. Це тому, що в турецькій столиці, Стамбулі, помер знатний і славний купець, Ресул Ага Челебі, а все його майно пішло на цисарський скарб. Той купець мав велику торгівлю у Львові з Вірменами і Греками. Вони винні були йому ще великі гроші, тому султан вислав того чавша з листами до польського короля, щоби казав львівським міщанам виплатити ці довги на руки чавша. Король сповнив волю турецького цисаря і додав тому чавшові свого дворянина Івана Курського. Дворянин приїхав із чавшом до Львова і помагав йому відбирати довги.

— Страшний маєток — говорив Ляшкевич — вивезе цей Турок зі Львова, бо нема тут знатнішого купця, щоби не був винен тому Ресулові за жемчуги, коралі, коверці, коріння, малмазію. Пан Шпитко винен іще йому також і завтра буде платити, хоч то небогато. А інші то винні тисячі

талярів. Сам Грицько Лукашевич має йому заплатити 120.000 аспрів. Тож як цей чавш Ефакір хоче викупити цього »Пророка Магомета«, а певно схоче, бо чую, що то походить із якогось їх »святого місця«, то грошей йому на це не жалуватиме, а ті козаки могтимуть добре зацабанити йому.

Мій батько досі думав, що як має королівську конфірмацію в кишені, то вже і солтисівство також у кишені носить ві собою. Кдби натішився доволі, знову став журитися, чи Гергей схоче уступити перед самим декретом і що нам робити, що би це сталося. Батько розповів усе Ляшкевичеві й просив ради у нього.

— Я на тім не розуміюся — каже Ляшкевич — бо я в правах не практик, але дам вам записку до Каспра Пшездзецького. То фаховий юрист. До нього йдіть, він від вас нічого не візьме, зробить це з приязни для мене.

Ми зараз пішли до Пшездзецького, він вислухав батька таї каже:

— Колиб це право було між міщанами, я зараз виробивби румацію й інтромісію, але що то справа між двома, з яких ніюдин не є міщанин ні шляхтич, то це не піде ні в городі ні в лавничому суді. Тут може допомгти хіба самбірський староста або уряд королівської економії.

— То королівський декрет нічого не значить? — питається батько.

— Значить, певно що значить — каже Пшездзецький — але від короля є дорога до короля..-

— Або то є два королі, пане? — дивується батько — Або то може бути дві правді?!

— Ви того, добрий чоловіче, не розумієте, — каже Пшездзецький — король є один, але вас двох правується. Як тамтой лихий чоловік не схоче уступити, то відкличеться на це, що король видав вам декрет по злому зголошенні, себто: він твердитиме, що короля зле і неправдиво повідомлено про справу. Перед декретом зніме шапку, поклониться гарно, але що загарбав, того так легко не віддасть.

— Милий Боже! — сказав із жалем батько — то я ще не виграв справи!

— Ви виграли і не виграли. Виграєте напевно, як проженете гайдука.

— Щож мені бідному почати тепер! — каже батько вже майже із жалем.

— А староста за вами?

— Коби був за нами, — каже батько — то моєї жінки не позволивби викидати із солтисівства. Ходила моя до замку, плакала й благала небога не раз і не два. Все дарма. На замку не хотіли й слухати її, а сам староста в Самборі ніколи не живе.

Пшездзецький здвигнув лише раменами, начеб без слів хотів сказати: »Чоловіче, дай мені спокій, іди собі з Богом!«. Ми так і зрозуміли оба. Без ради і розради вийшли ми від юриста, а мені жаль здавив серце, бо я все думав, що закон то закон, а королівський декрет, то декрет. А тепер чую, що закон можна перевернути як хто хоче і до короля можна відкликатися, начеб були дві правди і дві справедливости.

Станув бідний батько на Ринку після тої розмови та все ще мняв капелюх. Не міг я його про-

будити з тої задуми, аж надходить Боднарчук. Побачив батька якого в дорозі був полюбив, бо батько щиро ходив коло його коней тай немало причинився до того, що здорово прийшли до Львова. Пристанув і питається:

— А що ви, Максиме, так зажурилися?

Я розповів усе.

— А навіщо ви ходите до тих брехунців-юристів, чому говорите з тими кривовірцями? То програйсправи, пискачі, законолупці, жмикрути, лавуки! Знаю я їх добре, памятаю, досі чую їх на здоровлі тай на гаманці. Я мав процес у ратуші! Тягали мене, драбуги, по чотирьох комісіях, трицять реляцій, пять позвів, девять апеляцій, чотири компроміси! Шість літ тяглося воно тай то за одну нужденну конину.

Батько слухав переляканий, бо Боднарчук замість розрадувати його, ще більше пригнобив його тим приміром.

— Щож мені діяти вбогому, як собі пораджу? — каже.

— Як собі порадите? Зараз вам скажу, Максиме. Ваша правда? Ваша. Маєте декрет? Маєте. Візьміть декрет за пазуху, а бука в руку! Ідіть до того розбишаки, що загарбав вашу власність і так із ним поговоріть: Це твоє було? Ні. Одідичив ти це? Ні. Купив? Ні. Подарував тобі хто? Ні. Маєш на це декрет? Ні.

Батько аж вирячив очи на Боднарчука, так дуже слухав і так йому це подобалося та так до розуміння трапляло, як стріла у щит.

— А потім знаєте, що? Беріть в одну руку

декрет а в другу бука тай так кажіть: Шануй декрет, а як ні, пошануеш бука! Куди ти тут вліз? Комином? Вилази комином! Вікном? Вискочиж вікном! Дверми? Забирайся дверми! Геть мені з хати!

— Дай вам Боже здоровля! — сказав батько й очи засвітилися йому й затиснув п'ястуки. — Біг заплять вам! Ви мені отворили очи! Я так зроблю! Івасю, завтра ідемо до Кульчиць!

Вечером прислали по мене козаки, щоби я завтра рано в д'сятій годині ждав перед ратушем, бо мають зі мною важну справу. І я з'явився там вчасніше, ніж мені казали. Надійшли оба Тимченки, Опанас і Семен, а й Пугач був із ними. Всі зодягнені по святочному, в козацьких жупанах і при шаблях, як на велике свято.

Питаюся Семена, пощо мене тут?

— Якжеж ти не мав би бути при цьому? — каже Семен. — Тут нині буде комісія, комісарі зійдуться і будемо годитися з тим султанським чавшом за »Пророка Магомета«. Золотий дощ падатиме тут і на тебе капне також. Таж ти добре набідувався через мене. Справедливо, що тепер мусиш утішитися. Ти помагав у млині при муці, помагав при печі, тепер коли з тої муки їстимемо хліб, то ти не мавби їсти його з нами?

— Я волівби наш житній хліб, а бодай вівсяну паляницю у Кульчицях, — кажу — колиб нам не боронили.

— Таж уже маєте королівський декрет? — питається старий Тимченко.

— Декрет є, але кажуть нам, що самим декретом не виженемо Гергея. Ще треба кия.

— Киї всюди ростуть. Тепер вам лекше за кия, ніж було за декрет.

— До декрету треба кия, — кажу — а до кия треба руки. Я й батько маємо лише по одній правій руці, з двома киями йти на Гергея тяжко, він найде їх більше на нас!

— Зробимо заїзд на нього — озвався нараз Семен і вдарив по шаблі. — По шляхоцьки заїдемо його. — Батьку — додав, обертаючися до Опанаса — поїдемо з ними витрясти Гергея!

— Чомуж би ні? — каже Опанас — Твій батько має королівський декрет, може тепер зробити це, що називають езекуцією декрету. Король дав тобі, то й бери, силою бери, коли по доброму годі!

Не могли ми далі говорити про це, бо вже стали сходитися комісарі тай той султанський чавш Ефакір Мехмет їхав на білому коні у високім турбані на голові, у золотистому халаті та з богатою шаблею, що влискувалася до сонця від золота і самоцвітів. Пішли і козаки до ратуша. Я боявся йти з ними, і возні булиби не пустили мене. Одначе Семен узяв мене за руку між себе і свого батька тай так мене майже на силу завів по сходах до великої світлиці.

Засіли там при великім столі львівський староста Мнішех, бурмистр міста доктор Сикст, два райці, а разом золотники Седмирадський і Кудлич, королівський дворянин Курський, султанський чавш, міський перекладчик Байдулович і о. Вонифат, а на окремій лавці козаки тай я коло них переляканий, чи мені от-от ці пани не скажуть вийти за двері.

Староста Мнішех мав перед собою письма, що їх привіз Опанас. Коли розглянувся по світлиці, і побачив, що всі є, сказав Опанасові, щоби подав йому цей мішечок із коробочкою. Отворив коробочку малесеньким ключиком, про який я не знав, що є у мішечку, бо був схований в окремії зашивці, тай виняв із нього »Пророка Магомета«, цей діамант, який я так довго носив при собі, за який я наївся стільки жаху, а котрого я досі не бачив і навіть не здогадувався, як виглядає ця біда!

Піднісся я з лавки, щоби краще бачити і глядів дуже цікаво. Я все досі думав, що як відчинять цю коробочку, то з неї вискочить огнений діявол або напrawdę блисне якесь чудо, або світло величезне бухне з нього як від лискавки та осинить людину — а тут нічого з того всього!

Це наче кусень чистого леду або хрусталу, з якого я бачив чарочку у пана Шпитка, навіть не такий великий як голубине яйце. Між двома пальцями держить це староста до світла, а всі глядять на це вельми цікаво, наче на якесь чудо, що аж мало очи не вискочуть їм.

Думаю собі: милий Боже, така дрібничка, а стільки крові задля неї полилося, такий камінець, а дали би за нього фіру золота. Колиб ці сльози, що їх моя ненька виплакала за одну ніч після нашого нещастя, затвердли на скло, був би з того більший самоцвіт ніж той камінь. А ось тим каменем тисячам і тисячам бідних людей гіркі сльози можна би осушити.

Староста Мнішех сховав брилянт до коробочки тай так каже:

— Кількох коронних панів, моїх приятелів, вставлялося за вами, Тимченко, як за лицарем, щоби я вам поміг продати цей камінь та що ви здаєтеся зовсім на мене. Чи так?

— Так, пане старосто — відповів Тимченко.

— Я казав оцінити цей самоцвіт панам райцям Седмирадському і Кудличеві, обом золотникам. Повторіть тим людям, пане Седмирадський, як ви оцінили з паном Кудличем.

— Оцінити цей діамант тяжко й легко можна помилитися — бо то сирий камінь і в таким стані в яким вийшов із землі. Треба би післати його до шліфарів, до Амстердаму або до Венеції. Нині годі сказати скільки з нього відпаде тай який останеться завеликий і яка буде його вага. Друге, що на таку дорогоцінність купець є дуже рідкий, нелегко може натрапитися купець, що купив би діамант для торгівлі а мусів би ждати покупня, такий тративби процент від великих грошей. По нашим обрахункам він варта 4.000 червоних золотих.

— То мало, дуже мало! — озвався Пугач. — То більше варта.

Староста глянув гостро на козака тай каже:

— Кому це мало, легко може нічого не дістати. Я затверджую цю таксу.

Пугач хотів іще щось говорити, але Опанас потряс ним і казав йому мовчати.

— Тих чотири тисячі дукатів поділиться на пять частей — говорив далі староста.

— Якжеж пять? — озвався знову Пугач, пере-

биваючи старості. — Нас лише чотирьох є до нього.

На ці слова підвівся о. Вонифат і каже:

— Я п'ятий по імені Христа.

— Так — каже староста — о. Вонифат є п'ятий до поділу, бо 800 дукатів мається відложити на викуп наших христ'ян, що коротають свої літа у татарській і турецькій неволі.

— А я не хочу! — озвався Пугач. — Не хочу і не позволяю!

На те староста:

— Кождий з вас візьме по вісімсот червоних золотих, як я вже казав, але кождий з вас має дати по двацятьпять червоних отському хлопцеві, бо справедливо заслужив і кождий з вас йому має дякувати, що він додержав вам слова із загрозою в'язного життя. А він гідний того, бо за божою помічю свого батька визволив із неволі.

— Згода, згода! — озвалися оба Тимченки.

— Нема згоди! — крикнув Пугач — Я не дам!

— А я не візьму — озвався я.

— І ти даш і ти візьмеш — каже староста. — Я так кажу і так мусить бути! А тепер розплатіться!

Чавш Ефакір Мехмет мав із собою у ратуші велику шкатулу, сильно ковану, бо ціла була оплетена залізом, наче густою сіткою. Отворив її та став виймати з неї наче валки обвинені папером. У кожному такім валку було по сто дукатів. Довго розраховувалися, а як це скінчилося, староста власноручно дав мені один такий валок, хоч такий маленький, на диво тяжкий, бо то було щире золото.

Вже всі мали розходитися, коли Опанас Тимченко каже:

— Івасю! Я тобі винен сто дукатів, що то ти мені позичив їх у Рущуку.

І дав мені ще один такий валок.

Я брав це золото наче крізь сон, нічого не говорив і не дякував навіть. Я був наче непритомний і сам не знав, що роблю, так мене це нечайне богацтво одурманило. Мені дзвонило і шуміло в ухах, я чув, що мені лице пашить, начеб я у грань дмухав.

Не кажучи ні слова і навіть не думаючи, вибіг я з кімнати. Я не ждав, аж інші вийдуть, а збіг із сходів і гнав Ринком до Чесакової камениці, начеб я вкрав це золото в ратуші. Вже я добіг до Клопотівської камениці, аж тут мене хтось хап із заду за руку. Я оглянувся і бачу Опанаса зі Семеном.

— Не втікай так, — каже й сміється Опанас — не бійся, я тобі того золота не відберу.

Щойно тепер охолонув я та став дякувати Тимченкові. Тут надійшов із брами мій батько. Коли я розказав, із чим вертаю з ратуша, вірити не хотів мені. Щойно як побачив дукати і на долоні зважив, а також вислухав, — що говорив Тимченко, дав переконатися, що то не казка, а правда.

— Тепер — кажу — можемо правуватися з Гергеєм, бо маємо з чим. Не потребуємо виганяти його на силу.

Але батько щойно тепер набрав сміливости тай каже:

бірським замку, а цього розбишаку палюгою прожену з моєї хати!

— Так таки буде! — озвався тепер Семен. — Я матиму позавтра ще кількох козаків, моїх приятелів. Вирушимо на цього злодія! Щастя буде його, як здорово вискочить вікном із вашої хати!

І так стануло на цьому, що позавтра збройно наїдемо Гергея.

Заїзд на Гергея.

Ми побули ще цілі два дні у Львові. Батько спочатку ніяк не хотів узяти від мене грошей, бо — казав — «то твоє щастя і твоя голова була в цьому. Сховайжеж собі, щоби ти мав на чорну годину, бо бачиш, як я, тому, що не мав на час сто золотих для підстарости і гайдука, на моє нещастя мусів їхати у Туреччину тай попався у поганську неволю». Я став дуже просити батька тай радив йому, щоби у Львові, де до того була добра нагода, купив собі віз і пару коней, які йому будуть дуже потрібні до господарства в Кульчицях. Щойно тепер відізвалася в батькові фірманська жилка й очи зяясніли йому весело. Зараз же пішов із Боднарчуком добирати коні. І вже ми його майже не бачили весь той час. Я з матір'ю пішов до золотаря і замовив для нашої церкви у Кульчицях лямпадку зі щирого срібла, щоби завісити перед образом Пречистої Діви. •

Не забули ми теж про Проця, що все ще був у Львові з капелею Синявського та як лише мав

вільну хвилину, забігав до нас. Ми з батьком урадили дати йому двацять дукатів, бо він варта був того за свою чесність і за врятування декрету. Проць щиро розплакався, коли почув це. Грошей зараз не хотів брати, лише просив, щоби батько переховав їх у себе, аж коли добре в Бережанах підвчиться співу та як дяк хліба шукати стане. Коли я сказав йому, що з козаками їдемо до Кульчиць і самі собі справимо езекуцію декрету, аж підскочив і крикнув:

— То і я поїду з вами, конче поїду. Якжеж то могло би бути, аби я не був при цьому, як гнати-мете Гергея з вашої хати! Випрошуся на два дни. А хоч би я і службу мав утратити, то таки поїду!

Оба Тимченки ще з двома козаками, що їх дібрали собі, ставилися раненько перед Чесаковою каменицею, всі кінно і збройно, при шаблях і пістолях. Батько заїхав новим кованим возом, запряженим у два гарні коні, далеко ліпші, ніж ті, якими був виїхав у Туреччину з валкою. Я, мати і Проць посідали, Чесак, Оленка та Красовський, що на зиму мав уже їхати до Київської Академії, розпрацалися щиро з нами, і ми рушили зі Львова, а козаки за нами, наче за гетьманською каритою.

Вже вечоріло, як ми вїхали до Кульчиць. Наша загорода була за селом, як то я вже згадував. Ми мусли їхати цілим селом. Побачили нас люде, з великої цікавості вибігли з хат, хто це так їде з козаками. То той, то цей зараз пізнав нас, стали переключатися й витатися й іншим переказувати.

Що жило, бігло за нами, хлопці, баби, діти і собаки. Дехто кричав із усієї сили:

— Максим вернув із Туреччини! Максим вернув із Туреччини!

Баврик, церковний дід, уже приглухуватий, почув лише щось про Турків, думав, що то люде счинили такий галас, бо йдуть Турки або Татари, виліз мерщій на дзвіницю і став на сполох дзвонити. Тепер усі, що ще були лишилися по хатах, навіть із найдальших загород пустилися за людьми з великим криком. І так з цілою тою гурмою, серед безупинного крику їхали ми до нашої загороди. Проць, що мав зі собою скрипку, вигравав на ній наче біснுவатий, а козаки по свому також вигукували.

Але чим більше ми наближалися до нашої хати, тим тихіше ставало, аж цілком затихло. Не знати, чи зі страху перед гайдуком чи лише з великої цікавості, що далі буде. Тимчасом із нашої хати доходить до нас музика, веселий галас і гуляцькі вигуки, видно Гергей має гостей і бенкетує з ними. І таки так було. Справляв собі гайдук лиходій забаву: запросив собі таких самих як він. Був там підстароста, що видно з Гергеем знову побратався, як то буває між драбами. У них легко з ворога брат, а з брата ворог. Був підсудок від спринської жупи, митар зпід Самбора, Німець наставник над тими людьми, що в лісах палили попід, був якийсь обірваний шляхтюра чиншовий, один із таких, що то про них кажуть: «шляхтич з Помиєва, пана Віхотя син» і ще кількох драбів. А це все ціло і гуляло при циганській музиці.

З хати ніхто не запримітив, що ми надїзджаємо, бо ціла та компанія робила такий галас, викрикувала при музиці, що аж вікна брязчали. Медви віз станув перед брамою, вискочив мій батько і віжки кинув якомусь чоловікові, щоби потримав коні, а сам біжить подвір'ям до своєї хати. Мати за ним, що майже за поли держала його, бо боялася, щоби в першій гніві не наробив якогось нещастя, я за мамою, а за нами козаки.

Впав батько перший у хату, а мав таку вдачу, що як його схопив великий гнів, то долоптів увесь на лиці. Як упав у хату, мало що не вивалив двері, можна було перелякатися його, бо такий блідий подобав радше на мерця, ніж на людину з того світа.

Як побачив його Гергей, наче скаменів, очи лише вилупив, і одну руку підняв у гору, наче хотів перехреститися. Батько весь час наче труп блідий з синими устами, скочив до Гергея, схопив його за горло, став трясти ним і каже:

— Розбишако! Геть мені з хати!

Гайдук іще більше вибалушив очи, почервонів, навіть відсапнути вже не міг. Батько може на правду був би вдушив його в цій першій запальчivosti, колиб не я і не мати. Ми стали шарпати батька за плечі і за руки, кричати, щоби спам'ятався тай так із бідою відірвали ми його від Гергея.

Затихло в хаті, хоч мак сій, музика перестала грати. Козаки, щоби не дармувати, як кинуться з нагайками на гостей, як стануть періщити, то кожен утікає як може, а підстароста перший через вікно скаче, ще лише Семен наздїгнав його і по-

тягнув кілька разів добре по спині. А що котрий вікном або дверми втече, то його ця товпа на вулиці, а ціле село було там, витає вигуками і сміхом і скажені собаки брешуть на кожного, що тільки хильцем у поле пятами киває й Бога благає, щоби врятуватися щасливо з бенкету.

Гергей також хотів утікати, як лише батько пустив його, але козаки задержали його, а Тимченко крикнув на нього:

— Пращайся зі світом! Зараз висітимеш!

Кинувся Гергей на коліна, руки підніс наче до молитви, повзе на вколішках до мого батька і неньки й благає ласки, бо вже певен був, що смерть жде його на гияці. Батько виняв декрет, розложив папір, підсуває його Гергеєві перед ніс і каже:

— Знаєш ти це?

— Знаєш ти це? — повторили козаки — декрету не шануєш, песький сину? — і тарах, тарах, тарах! Сипляться нагайки на хребет гайдукові, що аж у клубок звинувся.

Одначе мати таки не дала його бити довго. Все таки дістав досить. Колиж знову став проситися, і цілувати по ногах моїх батьків, каже до нього Опанас Тимченко:

— Ми подаруємо тобі життя і здоровля, бо за тобою просить ця добра жінка і ми робимо це для неї з милосердя. Але затям це собі, що колиб ти колись наставляв на тих людей, на їх здоровля або їх майно, колиб їм лише волосок упав із голови, ми тут зараз вернемо і на шаблях рознесемо тебе, що збиратимуть кусні з тебе, наче

гриби до коша, щоби їх у купі закопати! Знай, що нам поручено перевести езекуцію декрету! Не скриєшся ти перед нами, не оборонить тебе ніхто, бо ми, діти вільного Запоріжжа, не боїмося ні самбірського замку ні старости! Втікайжеж до чорта!

Гергей зі страхом і покійно вислухав Тимченкових слів і нишком винісся за двері, наче пес вибитий. Та ледви кульчицькі люди побачили його на подвірю, стали викрикувати на нього і проклинати та ганьбити страшно. Бо той лихий чоловік тяжкий був для цілої громади, не було такого, кого не скривдив би. Тому вся ця лють і мстивість, що перше скривалася перед жахом, наче придушуваний огонь, вибухла тепер наче грізним полум'ям.

Стали на нього перші баби і діти кидати камінням і болотом, собак тровити на нього, а хлопи вже коли ломили в плотів на його кости. Був би певно не вийшов живий, колиб не козаки. Вони взяли його між себе і випроводили в поле. Втікав Гергей наче вовк, що видерся із сіти, хоч велике черево заваджало йому, але страх підганяв його через поля, що вже й не видно було його під лісом.

Коли ми так остали самі свої, каже старий Тимченко:

— Все це добре пішло, але треба подумати над цим, що буде завтра. Ми відідемо відси. Нам далека дорога, а ви останете, і підстароста останеться. На карку вам замок і його слуги. Приповідка каже: Чеси дідька зрідка. Не шкробай занадто чорта, бо візьме тебе на роги. Мусимо поговорити з підстаростою. Дайте йому, Максиме,

добре слово і якусь винагороду за ці нагайки, що ними Семен пошкробав його. Хай він тихо сидить.

— Ви обіцяли — відізвася я на це до батька — дати йому ще сто золотих, як ви виїздили у Туреччину, тай вже дали ви йому цього дуката, що я дістав його від гетьмана Сагайдачного. Ходімож тепер до нього та занесім йому тих сто золотих, а певно заткаємо йому рота.

Мати також радила задля святого спокою зробити так, хоч то будуть видерті гроші бо підстарості не належиться ні шаг. Послухали ми Тимченкової ради, відрахували двацять дукатів не без жалю чортові у жертву й пішли до двору всі три, себто батько, Опанас і я.

Приходимо перед двір — двері затарасовані, на подвірі наче все вимерло, але з віконця на піддаші вихилив голову підстароста тай бачимо, як прицілюється до нас із мушкету й кричить:

— Наблизися котрий, а лоб кулею розтріскаю! Стій, бо стріляю!

Видно, підстароста гадав, що хочемо напасти його дома, а був сам один, бо служба покинула його, як бігла за іншими людьми, а щойно тепер вертала по одному.

— Сховайте цю рушницю, пане підстароста! — каже батько. — Ми тут прийшли як приятелі.

— Чортяка, ти з твоєю приязню! — кричить підстароста і все мірить мушкетом на нас. — Ти бунтівник, людей побунтував на мене і на пана старосту, насилля допускаєшся. Побачиш, що то завтра буде!

— Ми побачимо — відізвася тепер Тимчен-

ко. — Але ти легко можеш уже не бачити! Бо коли ти нам грозиш, що буде завтра, то ми можемо так зробити, що завтра вже для тебе не буде! Нас тут більше, а ми також уміємо стріляти! Колиб ми хотіли спіймати тебе, ти дурна горівчана голово, то прийшлиби тут усі озброєні і всіх селян привелиб за собою. Не вдержався би ти в твою курнику ні хвилиночки, живцем спалили би тебе в ньому! Не гавкай на нас як собака з буди, а мовчи і слухай, поки час! Нас тут лише трьох, хочемо говорити спокійно з тобою, а ти ганьбиш, відгрожуєшся, гадюко! На твою голову впаде це, коли не говоритимеш із нами чемно.

Знав Тимченко, як з такими людьми говорити, бо на таку промову підстароста зараз змалів і спокірнів, дуло мушкету забрав назад із вікна тай каже вже зовсім інакше:

— А щож ви мені скажете, добрі люди? Як жеж я міг знати, що ви приходите як приятелі, коли такий галас счинився в цілому селі?

— Ми гроші принесли вам — кажу я тепер до нього.

— Які гроші?

— Сто золотих приношу вам, — каже батько — так як вам був обіцяв, перед виїздом. А що я спізнився в речинці, то з лихвою хочу заплатити. Зійдіть до нас або нас впустіть у хату, а двацять дукатів відрахуємо вам на стіл.

Хвильку ще надумувався підстароста і з недовірям споглядав на нас. Та вкінці зміркував таки, що Тимченко каже правду та що колиб ми хотіли, то легко дістали би його наче борсука з ями,

Зійшов на діл, відчинив двері тай впустив нас у хату.

— Я все говорив — каже — що ви, Максиме, чесна людина та що вам кривда діється, але цей гайдук Гергей...

— Гергей вам ані брат ані сват — каже батько. — Що ви маєте з ним держати?

— Або я за ним? — сказав підстароста. — То драбуга, лайдачина! Я за ним обстававби?!

— Коли так, держіть із нами — каже батько. — Що сталося, то сталося. Я вже вам того не памятаю, але тепер уже лишіть мене в спокою тай декрет пошануйте, бо бачите, що й я зумію оборонитися, хоч пімсти на нікому не шукаю.

— Я мав би не шанувати королівського декрету? — каже підстароста й облудний п'ястуком бється у груди й очима побожно завертає. — То для мене свята річ! Я той декрет переховував у себе для вас, я розпитувався про нього, я ждав вас, щоби видати вам його і повернути вас на солтисівство, але деж було вас шукати? І ваша жінка вимандрувала й Івась теж. Тож кому було дати декрет? Той злодій Гергей украв мені декрет, але Бог справедливий, бо і йому вкрали декрет і так дістався у ваші руки, як повинен був. А тепер самі кажіть: чи винен я?

— А Гергея берете на себе? — питається батько.

— Вже я його беру на себе! Нога його тут у Кульчицях більше не стане, ані ви його більше не побачите! Хай той драб у самбірським замку у

печах підпалює і кімнати замітає, як то було здавна його службою.

Коли я так слухав, що той Юда говорив, то я мав цю одну розраду, що Господь дав так, що між лихими людьми нема приязни а спітка між ними все скоро розлітається. Під їх вірою сидить зрада як вуж під свіжим сіном і все так буває, що один одному карою стане. Той чоловік недавно з гайдуком кумався, їв його пироги, пив його мід, при його музиці танцював, а тепер відрікся його тай рад би був видати його під меч.

Я подав батькові дукати. Батько став вираховувати на стіл, а підстарості очи світилися, так лакомо позирав на золото. Що один дукат на столі забрязчить, то він смачно рушить губами, що здавалося, кожний дукат проковтує наче цукровану горошинку. Коли вже дукати лежали на столі, він розкрядив пальці наче граблі, щоби згорнути гроші, але я схопив його за руку тай кажу:

— Пождіть хвильку, пане підстароста, я був у львівського купця на науці, а там так говорили: Насамперед пиши, потім заплата...

— Я у купців не служив, — каже підстароста — але мене так учили: Насамперед бери, потім пиши.

— Може оба маємо рацію, — відповідаю — але хай це золото лежить на столі, доки нам не напишете посвідки, що ми невинні вам ані чиншів ніяких, ані поголовного, ні підвод, ані ніякої річи, замкові або вам із нашого солтисівства.

Батько її Опанас похвалили це моє жадання,

а підстароста глипав зпід лоба на мене лихим оком, але сів і написав письмо, як я хотів.

Як ми скінчили так із підстаростою, вернули до нашої загороди. Там мама з Семеном і Процем підпалила вже в печі, а як дбайлива господиня навезла зі собою Їі Львова круп, солонини, вуджених схабів, а вже в селі купила яець і молока, а підстароста продав нам два збани меду, але тричі стільки казав заплатити собі. Тож мали ми чим вгостити козаків. І так веселилися ми всі до пізної ночі, що вже кури піяли, коли ми подумали про спання.

На другий день раненько Тимченки й оба козаки були вже на конях. Їм пильно було вертати, ніяк не далися нам намовити, щоби лишилися хоч до полудня.

Семен каже до мене при пращанні:

— Івасю, я ще раз прошу прощення за прикрість, що я тобі зробив. Але то бачиш, не тільки, що я мусів бути критий перед навісним Пугачем, але й так воно зложилося, що ми з тобою хоч зустрілися ще на морі, не могли ніщо оповісти один одному про себе. Як знаєш, тільки ми прибули на Січ, я зараз пропав зі Січі. Це мене кошовий покликав і казав негайно гнати за відділом Татар, що вертав із добичею з України. Я навіть не мав часу попрощатися з тобою. Коли я вертав із походу, зустрівся з Пугачем і Кулішем, що вертали зі Львова. Вони наоповідали мені всячини: що ти викопав самоцвіт, що втік із ним і я хоч не дуже вірив, а все таки не був уже певний, що воно

не правда. — І відсіля пішло, що я заподіяв тобі таку прикрість, прости, ще раз прости

— Алеж я вже й забув про це. Вкінці ти з батьком уже й відплатився мені, бо ви оба помогли нам прогнати Гергея з господарства — сказав я.

Я розплакався ~~як~~ наче дитина, як відіздив Семен, начеб прочував, що розлучаємося на все. І дійсно ніколи потім не бачив я вже ні Семена ні його батька, ані не чув ніколи нічого про них. Старий Тимченко певно вже не живе, коли я це пишу, але Семен певно ще живий, бо від мене був мало що старший. А Бог хай йому все і всюди помагає, бо добре робив мені тай я мав його за рідного брата.

Закічення.

На цьому скінчилися пригоди моєї молодости і на цьому я кінчу отсе моє оповідання. А що ще треба би додати, цього вже небогато і це можу збути короткими словами.

Батько вже зовсім закинув купецьку фірманку, став працювати на полі. А я тому, що не дуже був потрібний дома, став шукати власного хліба. Ще у Львові говорив мені Ляшкевич, що пан Шпитко знову прийме мене до своєї торгівлі. Тому я вернув до служби, а як ознакомився добре з купецьким ремеслом, міг бути пожиточний у крамниці і пан Шпитко платив мені більшу платню. Колиж помер Григир Чесак, а Оленка перенеслася до свого вуйка Зазуляка, в Самборі, а Зазуляк, то-

му що й сам був уже не молодий, потребував помічника у торгівлі, тож я пристав до нього. По кількох роках вірної служби я оженився з Оленкою. Поблагословив мені Господь, чесну жінку дав мені і добру маму моїм дітям, маю трьох синів, дочки не маю і це одинока журба моєї любої Оленочки, бо дуже рада би мати дівчину. Мої сини вчилися в ставропігійській школі у Львові. Там ними по батьківськи заопікувався Красовський, колись убогий спудей, сьогодні, як це собі предсказував, дідакал. Один мій син є тепер у пана Шпитка в торгівлі першим справником, а то його не мине, що колись буде знатним купцем.

Другого сина я призначив до ремесла. Учиться золотарства. Третій працюватиме на рилі і вже при своїм дідові є на солтисівстві, бо мій батько, спрацьований старець, не може вже сам займатися господарством, а відпочинок і вигода належаться йому при кінці життя.

Я добудував до нашої хати в Кульчицях дві кімнати, ці будуть для нас, для мене і для Оленки, моєї любої жінки, бо як уже не могтимемо працювати, там перенесемося, а найстарший син візьме від нас самбірську торгівлю. Бо хоч я маю у Самборі мій гарний дімок і прийняв міське право, то таки хочу вмирати під сільською стріхою, так як народився під нею і в тій дорогій землі зложити кости, в якій спочивають мої предки. У тому самому вишневому садку я старець сидатиму собі, куди я хлопчиком босий бігав і такі самі птички співатимуть мені і цей сам потічок шумітиме, що його я в дитячих літах слухав.

Так то Бог ласкаво дав, що кого я любив за молоду, з того і пізніше мав потіху. Про Красовського я вже згадував, що є дідакалем. Проць є тепер дяком при самбірській церкві, оженився з чесною дівчиною. Добре їм живеться.

Настали також ліпші часи і для Кульчиць. Давній підстароста пішов, винісся з великим стыдом, бо прилапали його на фальшивих рахунках, і на різних обманствах. Цей новий якийсь ліпший чоловік.

Про тих людей, що мені зло чинили, то я вже зовсім не памятаю, начеб їх ніколи не було на світі. Пімсти на їх голови не прошу ані не бажаю їм лиха, радше їм добре роблю, коли на це прийде, як на примір Гергеєві, що то на самбірському замку палив у печах і замітав кімнати, нужду терпів, нераз запомогу дістав від мене.

Бо так повинно бути: права свого доходи, від кривди боронися з усієї сили, ногами і руками стій при своїм, а хочби зубами відгризайся, бо то твоє право, але пімсту остав Богові. Всеж бо ти більше взяв, як ти варта, а коли на тому світі здаватимеш рахунок із життя свого, останеш довжником і милосердя буде тобі треба. Добре роби, добре буде, як кажуть люде.

(КІНЕЦЬ)

209

